

Bitoriano Gandiagaren espiritualitate eta inspirazio frantziskotarrak. Ttirittaren parabola

Paulo Agirrebaltzategi

Laburpena

Bitoriano Gandiaga euskal poeta frantziskotarra 2001ean hil zen Arantzazun. Literatur kritikariek oro har azpimarratu izan dute haren poesiaren inspirazio frantziskotarra –Asisko Frantziskorengandik datorrena–. Lehen atalean, idazlearen azalpen bio-bibliografiko laburra eman ondoren, Gandiagaren bizitzako espiritualitate frantziskotarra azaltzen dugu, beraren idatzietako aitopenetan oinarrituta. Bigarren atalean, Gandiagaren literatur kritikarien iritziak bildu eta irakurri ditugu, haren obrako «gai frantziskotarrak» seinalatzen eta horien azpiko funtsezko inspirazio frantziskotarra berariaz azpimarratzen dituztenenak. Hirugarren atalean, gai horietatik bat aukeratu dugu, poetak txitxarraren (edo ttirittaren) sinboloaren bidez adierazi eta landu zuena, bere burua Ttiritta izendatuz. «Ttirittaren parabola» deitu dugun horren argitan Gandiagak azken urteetan bere bizitza eta bere idazletza nola ulertu eta bizi izan zituen argitzen saiatu gara.

Hitz gakoak: Gandiaga, frantziskotar inspirazioa, doakotasuna, poesia, Ttiritta (txitxarra).

Bitoriano Gandiaga Artetxe (1928-2001) Bizkaiko Mendata herrian jaio zen, Orbelaun etxean. Hariztileun basoaren babesean: bakarra baserria,¹ Oiz tontorrari begira, Arratzu herrigunetik urrun, eta Mendatakotik urrunago.²

¹ «Ez dugu erremediorik basartean jaio eta kaskondu ginenok; landare bagina, ilun-zerako beren lorea biltzen duten haietakoak izango ginatete» dio berak «Ariketa» idazlan literarioan (*Hegats* 1977, 13-22 or.).

² «Orbelaundik urrun dago Mendatako eliza-aldea, Arratzukoa, Nabarnizkoa, Aules-tiakoa. Orbelaun etxe bakarra da, bakardadean» (ik. «*Nik neure burua kokatu behar dut zuen aurrean*», argitaragabea [hemendik aurrera «argg.»], 1. or.). «Ni Orbelaungoa naiz. Arrola mendiaren hegoaldean, Arratzuko elizatik 20/25 minutura, Gernikatik 8 bat kilometrotara, han

Baserriko eginbeharrek uzten zioten neurrian Nabarnizen (2-6 urtetara) eta Arratzun (6-12 urtetara) ikasi zituen mutikoak katoia («entziklopedia») eta dotrina,³ Arantzazu santutegiko seminariora «fraideki» joan zen arte.⁴ Aurretik Orbelaun (baserria, etxea eta familia) izan zuen, ordea, bere bizi-eskola nagusia.

Fraide frantziskotarrak txikitatik ezagutu zituen Bitorianok, Arratzuko abadeak deituta Forutik joaten ziren «sermolariak».⁵ Haietakoren batek galdetu omen zion behinola: *–Ze, fraidetara etorriko zara? –Ba, bai, joan egingo naiz; baserrian lokatza artean baino hobeto*– erantzun omen zuen mutikoak. Eta hamabi urte bete berritan Arantzazuko frantziskotar seminariora joan zen 1940. urteko urrian.

Hemeretzi urte betetzear zegoen, Zarautzen fraidez jantzi eta nobizio-urtea hasterakoan. Bere lagunak baino urte batzuk zaharragoa, gehienek 16-17 urterekin egiten baitzuten garai hartan nobizio-urtea (1947). Gero Filosofiako ikasketak Erriberrin eta Teologiakoak Arantzazun; hemengo lehen urtean (1951n) egin zuen behin-betiko profesioa, bizitza osorako fraide izatea erabakiz. Azken honetako lau ikastaroak burutu baino lehen apaiztu zen Bitoriano, 1954ko iraileko 19an.

1955ean Arantzazuko seminarioan irakasle ipini zuten; eta bertan eman zituen ondorengo 35 urteak, 1990ean ikastetxea itxi zuten arte: euskara eta euskal literatura eta eskulanak irakatsi zituen bereziki.⁶ 1990eko ekainean

dago Orbelaun basetxearen hondakina. Sortaldera begira, zutik dago etxearen aurrekaldea, atearte eta leihozulo ilunak zabalik, pinu artetik ozta heltzen zaion argirantz. Erreteru bizi ginen han, baina gusto gozoz oroitzen naiz Orbelaunez. Bista handi eta ederra genuen handik: Iluntzargaina, Gastiburu, Oiz, Bizkargi, Mendata, Morga, Errigoiti eta haien ostean jaso eta jaisten diren mendibizkar eta gailur lekutako eta urdinak» («Aeroplano gaiztoak», 73. or.).

³ «Egun baten eskolara bialdu ninduen euskarazko katon batekin eta maisuak eskuetatik kendu egin zidan katona eta lurrera bota eta gehiago ez dut liburu haren oroitzapenik. Entziklopedia handi eta zahar bati begira eman nuen handik aurrerakoa, letrei begira eta begira». («*Nik neure burua kokatu behar dut zuen aurrean*», argg., 1-2 or.).

⁴ «Fraidekixak» deitzen zieten forutarrek herriko frantziskotar seminarioan bizi ziren mutikoei. Gandiagak berak idatzi zuenez, «ordutik laster Arantzazura joan nintzen fraideki, 12 urte eginak nituen eta ez nekien erdera tantik ere. Arantzazu erdaldun aurkitu nuen eta euskara debekatutako hizkuntza zenez, euskaraz inoiz edo behin zerbait egitea bera, konfesakizun ere banuen» (ibid., 7. or.).

⁵ Bitorianoren amak bereziki miresten omen zituen sermolariok, berbadun onak zirelako.

⁶ Gandiaga «eskultorearena» ezezaguna da ia; baina mutikoei eskulanak irakastearekin batera bere egurrezko eskulturak egin ere egiten zituen, gero adiskideei oparitu zizkienak:

«jubilatuta», Arantzazuko fraideen komunitate nagusia esleitu zioten bizi-
tzeko etxetzat... idazle-lanetan jardutekotan; hala ere, denboraldi batean,
itxitako seminarioa zaintzeko ardura izan zuen.

Poeta izan zen Gandiaga, eta poesian aurkitu ohi zuen bereziki bere
barne-bizipenak adierazteko baliabidea. 1950ean argitaratu zuen lehenbi-
zikoz horietako bat, «ama euskarari» eskainia. Ondorengo hamar urteetan
olerki ugari idatzi zuen, eta hainbat argitaratu aldizkaritan; lehen olerki-
sariak ere orduan irabazi zituen. Urte haietako emaitzarik onena *Elorri* li-
buruan bildu zuen (1962). Arantzazun –lurralde eta izadian, Andre Mari eta
santutegian, komentu eta fraide bizitzan– bereziki sustraituriko poesia age-
ri da bertan: elorria, sinbolo nagusi.⁷ Urte haietakoak ditu, era berean, Asis-
ko Frantziskori eta frantziskotar bizitzari buruzko bere olerki urrietako
batzuk ere.

Poesia idaztean aurkitu ohi zuen Bitorianok bere barne-lasaitasuna; ez
oinazetik gabea, hala ere. Ez zuen inola ere onartzen inork esatea zer edo
zertaz idatzi behar zuen; barrutik sortzen zitzaiona ateratzen zuen berak kan-
pora poesi forman; eta askatasun-eremu horixe behintzat zaindu nahi izan
zuen, eginbeharrez eta obligazioz beteta ikusten zuen bizitzan. Baina bere
irakasle- eta apaiz-lanetan bezala, idazle-lanean ere zorrotza zen hura, eta
gogoz bilatu eta eskertzen zuen berak idatzitakoari oharrak eta zuzenketak
egingo zizkion lagunik;⁸ hala ere, bere eskutik eduki nahi izaten zuen bere
obra, argitaratu arte. *Elorri* lehen liburu liriko-existenzialetik (1962) *Ahotsik
behartu gabe* azkeneko liburu erdi-antologikora (1997) etengabeko bilaketan
saiatu zen Bitoriano, produkzio poetikoaren alorrean gai eta estilo berriak
landuz. *Hiru gizon bakarka* (1974) poeman bere sentiberatasun sozialik biho-
tzekoen eta mingarrietakoa sakontzen du: Euskara, Euskal Herria eta eus-

«Fraidetzak, apaizgoak eta irakasletzak utzi dizkidaten asti unetan eskulanak egiten eta idaz-
ten aritu izan naiz gehien bat», dio berak 1985. urtean, aurreko urteei buruz (ik. «*Meatan jai
nintzen*», argg.).

⁷ Bere argitaratu gabeko paperetako batean argi utzi zuen idatzita bere iritzia. «Nik ida-
tzi dudan libururik onena, bere akats eta guzti ere, *Elorri* da. *Hiru gizon bakarka* liburuak
baino arrakasta askoz txikiagoa izan badu, ez da poetikoagoa ez delako, paraje bazter bateko,
fraide bizitzari lotutako, pentsamodu gora begirako, irudipez irudipeko eta bizkaieraz ida-
tztako liburu delako baino. Baina euskal literaturak egungo arazo-sasitartetik gora, jadanik
arbola airoso inoz erteten baldin badu, nire liburu onentzat *Elorri* joko du jendeak» («*Nik
idatzi dudan libururik onena*», argg.).

⁸ Ondo dakite –zekiten– horren berri Jose Antonio Astigarragak, Joxe Azurmendik,
Pello Zabaletak, Dionisio Arrutik, Joan San Martinek, Jose Antonio Adurizek, Joan Mari
Lekuonak, besteak beste.

kal hitzun «pobreen» oinazea eta garrasia, alegia. Jaiotzez eta joeraz nekazaritza, landa eta mendi girokoa izanik bera, inguru hiritar eta industria-lari heltzen saiatu zen *Uda batez Madrilen* liburuaren (1977) zikloan, mundu hori poetikoki espresatzeko euskara bera egokitu eta lantzeko ahaleginean beti. Gandiagaren poesiak arrakasta handia izan zuen, batez ere 1970.eko urteetan; orduko euskal kantariak eurrez baliatu zituzten haren olerkiak; zalantzarik gabe euskal poetetan musikatuena eta kantatuena izan da bera: ehun bat poema ditu kantuz grabatuak; eta beste hainbat musikatuak eta elizetan eta kantatzen dituztenak, baina grabaturik argitaratu gabeak oraindik.

Bere libururik hunkigarri eta zirraragarriena, berriz, *Denbora galdu alde* du Gandiagak (1985), bere bizitzako krisialdi fisiko eta psikologiko larrian gertatu zenean idatzia. Bere barrua biluzten du bertan, eta jendearen agerian ipintzen. Osasun psikologikorako terapia egokia izan zuen agian liburua, baina baita bere prozesu espiritualerako ere, barne-askatasunaren bila.

Erljiozko poesia eurrez landu zuen Gandiagak bere ibilbide poetiko osoan, baina batez ere *Elorri* liburuaren zikloan eta bere bizitzako azken urteetan.⁹ *Gabon dut anuntzio* (1986) liburuan landu zuen berariaz eta modu esplizituz erlijiozko gaia, konnotazio sozial nabarmenarekin hainbat bertso-sortatan.

Autorea hil ondoren haren olerkien hainbat antologia argitaratu dute, gehienetan lehendik argitaraturikoak jasoz: *Bizitza itxaropen delako* (Amaia Iturbide), *XX. mendeko poesia kaierak*. *Bitoriano Gandiaga* (Koldo Izagurre), *50 Olerki gandiagatar*. *Berrogeita hamar urte (1951-2001) hitza zizelkatzen* (Labayru). Baina bere bizitzan argitaratu gabe utzi zituenen artxibotik ere ehunka olerki eta testu eman dituzte argitara, aldizkaritan nahiz liburutan (*Justizia eta bakea*. *Poemak eta otoitzak* liburu kolektiboa (2003), *Jaunarekin supazterrean*. *Gandiaga oroituz* (Patxi Ezkiaga-Bitoriano Gandiaga, 2003), *Adio* (2005), eta *Poema argitaragabeak* izeneko «kuatrilo-gia»: *Biziminez*, *Euskalminenez*, *Izadiminez*, *Jainkominez* (2007).

Gandiagaren espiritualitatearen eta obraren inspirazio frantziskotarra aztertu nahi duen idazlan hau hiru ataletan doa banatuta:

1. *Autorearen aitorpenak*. Gandiagak berak bere frantziskotar biziera nola ulertu eta aitortu izan zuen: beraren testu eta olerkietan oinarrituta.¹⁰

⁹ Bada literatur kritikaririk, Gandiagaren poesia osoari edo, erlijiozko interpretaziorik aurkitu dionik ere.

¹⁰ Gandiagaren olerkien eta beste zenbait testuren ortografia eguneratu egin dugu, bertsoak uzten zuen neurrian; baina aditzen eta hitzen formak beren horretan utzi ditugu gehienbat.

2. *Kritikarien lekukotasunak*. Gandiagaren obraren literatur kritikariek nola sumatu eta adierazi duten Gandiagaren inspirazio frantziskotarra.
3. *Ttirritaren parabola...* Gandiagak bere burua eta poesia ulertzeko, bere azken hamar urteetan, txitxarraren edo ttirritaren sinboloa hartu zuen, Asisko Frantziskoren biografiak iradokita, bere burua Ttirritta izendatuz. Beraren testuez bereziki baliatuz ikusiko dugu, nola ulertu zuen berak sinbolo poetiko hori eta sinbolo horren argitara nola irakur daitekeen haren azken urteetako biziera eta poesia.

I. POETA FRAIDEAREN AITORPENAK

San Frantzisko Asiskoaren jarraitzaile zoriontsua

Gandiagak ez du askotan berariaz kantatu edo aipatu izan olerkietan bere frantziskotar biziera edo profesioa. Lau olerki aurkitu ditugu San Frantzisko Asiskoari zuzenduak; denak dira gaztetakoak, *Elorri*-ren ziklokoak.¹¹ San Frantziskori eta haren espirituari edota bere frantziskotar bizierari eta bera bizi den fraideen anaiarteari erreferentziak gehiago ditu bere prosazko idatzietan.¹²

Badu testu oso adierazgarria bere lehen profesioiko 50. urteurrenaren ospakizunerako anaia fraideen aurrean aitopen gisa irakurtzeko idatzi zue-na; honetara hasten da: «Nik fraide egitea dudala bizitzako gauzarik onena esan ohi dut, eta bereziki fraide frantziskotar egitea». Berrogeita hamaika urte bete zituen egunean (1979an) pozik gogoratzen du bere fraide-ibilbidea –20 urte betetzear egin zuen lehen profesioa Zarautzen, 1948-09-05–:

Berrogeita hamaika
jaio nintzenetik
hogeita hamaika dira
fraide naizenetik
aurten hogeï eta bost
apaiz egitetik

¹¹ Hona olerkion hasierak: «Iretargia ta erreka zuria», «Eguzki anaiaren poeta nagusi», «Santuetan maitien zeu zaitut, Aita, nik», «Santu sendo ta santu gozoa», «Zure kordoia ta zure habitua». Bere bizitzako azken urteetan fraideen liturgiarako frantziskotar santuen gorazreak landu eta idatzi zituen; horietako batzuk San Frantziskori berari buruzkoak dira.

¹² Besterik dira seminarioko bere anaia fraide irakasle lagunei urtebetetze eta antzeko ospakizunetan edo bestelako fraideen arteko bileretan kantaturiko bertso-sortak, anaiarteko eta fraideen arteko giroa agertzen dutenak. Horietako gehien-gehienak argitaratu gabe daude.

ez daukat maitagarri
 ez zaidan urterik
 dena dut hain gogotan
 hain pozez beterik.

Nolatan iritsi zen fraide eta apaiz izatera pentsatzen hasten denean, bere bizitzako ibilbidearen ikuspegi probidentzialista zuen Gandiagak, behin baino gehiagotan agertu zuena bere idatzi eta elkarrizketetan. Adibidez, honako testu honetan:

Baina pozik, baina esker onez, *magnificat* bakoitza bakoitzean neure ere eginez, ikusi, eta aitortuz nirekin eta niregan gertatu dena, nire neure gauzatasunez gainetikoa izan dela zatirik handien eta ederrenean («*Nire lagun Iñaki Bidegain*», argg.).

Pozik da frantziskotar abituarekin ere. Nobizio-urtean abitua zerbait sakratutzat hartzen erakutsi zioten Bitorianori, eta egunero hori janterakoan muin egin behar zioten. Horrelaxe kantatu zuen bere gaztetako olerki honetan:

Zure kordoia ta zure abitua,
 txapilo ta guzti,
 ez neban uste, Aita Frantzisko,
 eikedazanik etorri
 hain asko egoki.
 Muin egin ondoren janzten dotaz beti.
 Ez dakizu zelako pozaren iturri
 iatazan soinekook, egun ta urte berri.

«*Zure kordoia eta zure habitua*» (argg.)

Hala ere, ondo daki ulertezina gertatzen zaiola hainbat jenderi –agian familiakoei edota adiskideei– berak aukeratutako biziera; agian erruki ere badiotela, eta sinestezin zaiela nolatan izan daitekeen zoriontsu komentu barruan. Horrelakoei erantzunez edo, berretsi nahi du bere zoriona fraide bizieran:

Zoriontsu nazan, itaundu deustazu,
 Arantzazuko neure komentu honetan?
 Ez al dakizu, zein ota-txori nazan?...
 Zoriontsu naz, bai, guztiz zoriontsu.¹³

(ERL-1, 151)

¹³ Gaztetako idealismo handiz –1955ean apaiztu berria eta Teologiako ikasle zelarik– honela idatzi zuen: «... Orduan ume nintzan, ama t'etxe-zulo... / Gaur, komentuan, / asko zoriontsuago» (ELR, 212).

Dena dela, horixe gertatzen zaio agian gogorrena Gandiaga fraideari, arraroa izan beharra jendearean artean, errukarria hainbatentzat, «hil bat lez» ibili behar hori munduan, eta zalantzak sortzen zaizkio, eta otoitzera joz honela dio:

Fraidez jantzirik nabil munduko lainoa.
Ezetz batez beterik daroat ahoa.
Begiok saldu edo egin naz zoroa.
Kurtzea laztandu dot, ukatu gogoia.

Begitu nabenean ikaratu dira.
Errukiz itxi nabe gizajo irudira.
Neke-gogaitak, gero, nire alderdira.
Harutzago jausi naz nahigabe larrira.

Hil bat lez noa munduz, denen beldurgarri,
bide baten jabea, deiez ta negarti.
Jauna, non gorde zara, ez baitzara agiri.
Txilak erantzun deust. Gogoak arrauzi.

(«*Praillez jantzirik nabil munduko lainoa*», arg.)

Uko egin beharreko asko dauka fraide bizitza aukeratzeak; horietan zailenetakoa, ordea, norbere emazte aukerakoaren maitasunari eta familia osatzeari eta norbere haurrak egiteari uko egin beharra. Hortxe jartzen da Gandiaga nostalgiko; baina nostalgian erori gabe, otoitzera jotzen du berriro:

Nik ezingo dot igurtzi
ule gorridun bururik.
Nire begiok ezingo dabe
lztandu beste begirik.

Ezingo dot besarkatu
besarkatu al nebanik.
Esku bigunak ezingo deuste
egin ikutu bigunik.

Abizenaz ezingo dot
odol hau itzi bizirik.
Ez dot jakingo inoiz be emazte-
semetxoak zer diranik.

Baina zeugan izango dot
maitale ta lagun onik.
Jauna, zeugaitik bizi nazala
bakar, bakarrez bakarrik.

Seguruenik batek baino gehiagok aurpegiratu zion Bitorianori, fraideek bihotzari eta giza maitasunari uko egiten diotela, bihozgabatu egiten direla komentuan. Horrelakoari erantzun zion honako poema txiki eta eder honen bidez:

Ez egidazu esan
 bihotzik ez dodanik,
 zure maitasuna
 alde batera itzirik,
 komentu latz hontara
 etorri nintzalako.
 Bihotz asko behar da
 bihotza ukatzeko.

(ELR-1, 179)

Olerki honek bestelako erredakzioa zuen hasieran, bi ahapalditan banatuta, eta honetara zioen bigarrenak: «Ez egidazu esan / bihotz bako nazanik. / Bihotzdun nazalakotz / ba-daukot ipuinik / txori hau kabi asmoz / hasi zane-kotik». Honen harira dator seguruenik Gandiagak bere *Denbora galdu alde* liburuan kontatuta utzi zuen bere mutiketako maitasunarena; Sabina zuen izena istorioko neskatoak: «Hamar urterekin Sabina gustatzen zitzaion. Sabina, argizko dardaraz bizkortasuna zerion Loiolako nexka bat zen...» (34. or.).¹⁴

Nagusienganako obedientzia ez zitzaion hain gogorra gertatu nonbait Gandiagari, eta haiek agindutakoaren aurrean esanekoa eta zintzoa eta ardur handiz bete-zalea –bete-beharrekoa– ere bazen nonbait, psikiatraren aurrean berak aitortu zuenez. Zintzoaren zintzotasunez bete beharrekoak ondo bete ondoren, basoan eta mendian aurkitzen zuen bere askatasuna. Hark oso maite zuen «asaskatu» hitza eta «askatu» oso lotuak zeuden berarentzat: obedientziak agindutako eginkizunak bete ondoren, asaskatuz bilatzen zuen bere askatasun-unea, komentutik kanpo, izadiarekin bat eginda.

Dena dela, obedientziarekin baino gehiago pobretasunarekin dauka zerikusi handiagorik askatasunak Gandiaga fraidearentzat. Askatasun-oinarri eta zorion-iturri gertatzen zaizkio pobretasun pertsonala eta komentuko soiltasuna.

Fraide bizitzak badauka
 bere behar arreoak:
 agindua ta betoa.

¹⁴ Gero, 27 urte betetzean meza berria Arratzun eman zuenean, hantxe omen zen Sabina neska, bazkaria zerbitzatzen.

Baina baita aparteko
askatasun jeneroa.

(«*Fraile bizitzak badauka*», argg.)

Sarritan kantatu eta goraipatu zuen Gandiagak fraidearen pobretasunak ematen duen askatasuna.¹⁵ Hona adibideetako bat:

Fraidetzan ezer ikasi
badut, hau dut irabazi:
gauzei lotu gabe bizi,
gutizi zikoizkeriak
sortu orduko irazi.

Eskura zer zaigun jartzen,
jakin hura estimatzen,
opari bailitza dena;
esker onezko tenplea
bera zorion onena.

(*Hegats* 1992, 9)

Fraide bizitzak baditu, beraz, penak eta atsekabeak, sakrifizioa eta uka-penak; eta Gandiagak zintzo eta gordinki kontatuak dizkigu bere fraide- eta apaiz-bizitzako, bere irakaskuntza eta idazletzako penak eta nekeak, bere *Denbora galdu alde* liburuan eta bestelako testutan. Baina bere frantziskotar esperientziari buruz ari delarik –gaztetako nahiz zaharretako testuetan– poza eta alaitasuna darie horiei, batzuetan inozoak itxuraz. Idealizazio faltsurik ere sumatu ahal du norbaitek agian testuotan, baina faltsua barik zintzotasunean zintzo ageri zaigu beti gure poeta bere barneko sentimenduak agertzean. Errealitatearen sublimazioa maite zuen, ordea, Gandiagak, poesian eta bizitzan, eta horixe agertzen duela dirudi bere frantziskotar esperientziaz eta fraide bizitzaz hitz egitean:

Pozik bizi nazala
dinotsudanean,
ez dinotsut saminik
ez daukadanikan.

¹⁵ Gandiagaren paper idatzietako batean aurki daiteke honako testu hau ere: «Bada Arantzazuko etxekomentu honetan, ezagun dudan fraide bat, zeinak esan ohi duen kontentu handi batean bizi dela horma santuon barruko aldean. Ez dauka zinpetu beharrik, neu ere halantxe bizi naiz, neure krisialdiak gorabehera. Pobreza botua egin nuen eta ezertariko jabe-tzarik gabe bizi naiz, ezertariko premiarik sentitzen ez dudan etxekomentu honetan» («*Bada Arantzazuko etxekomentu honetan*», argg.).

Pozik bizi nazala
dinotsudanean,
itxaro daukadala,
dinotsut, ariman.

Itxaro daukadala
saminen gainean,
ilunpe ta bajuko
izar bat antzean.

(ELR-1, 153)

Norberaren bizitzako beharlekuez eta bete gabeko joranez gain, fraidearen bizitzak badu bestelako elementu guztiz garrantzizkoa, komunitateko edo elkarteko bizitza (edo anaiartekoa, frantziskotarren artean esaten duten moduan). Elkarteko bizitzak baditu bere zailtasunak eta minak, baina baita bere zorionbideak ere. Gandiagaren idatzietan bigarren alderdia nabarmentzen da gehiago: anaiartea lagungarri zaio batetik eta poz-leku bestetik. Ildo horretako testu eta olerki hainbat dauka berak, batez ere bere bizitzaren azken aldian idatzitakoetan.

Anaiartean bizitzearen grazia ere kantatzen du Gandiagak. 1970ean koruan errezatzeari uko egin zionetik eta korupean bere salmoak euskaraz esatera ezkutatu zenetik —»Korupeko salmoak»—, bestelako grazia aurkitzen du geroagoko urteetan, anaiarteak euskaraz errezatzen laguntzen diolarik:

Egunak ordu gozoak damaizkit:
Gorespenena goizean.
Eguna urratzeaz batean
biltzen gara fraideok
Gorespenen otoitzerako.
Anaidian bizitzearen ederra goizetik dugu dastatzen,
taldeak baitigu eskaintzen
organujolea, kantuari laguntzeko,
kantua bera hasten duen
anaia ere taldearen dohain da,
eta errezuhan buru egiten duen anaia,
eta haren ezker-eskubietan
taldea bi korutan banatzen duen
anaia bakoitza ere taldearen emaitza dira.¹⁶

(Z96, 19)

¹⁶ Argitaratu gabeko bere olerkietako bat honela hasten da: «Anaidi batean bizi naiz eta / kantatu nahi dut grazia. / Asko gara eta / askoren artean / daramagu bizitzeko / arazo han-

Hala ere, fraidearen anaiarteko bizitza ez da, berez eta beti erraza, ez da hor dena ederra, gozoa eta alaiak –izakera, iritzi eta sentiera ezberdinak, eta bakoitzaren akatsak eta hutsegiteak tarteko–. Sentibera zen oso Gandiaga, baita bere anaiarteko bizitzan ere. Bere buruarekin ez ezik bere fraideen inguruarekin ere askotxo sufritzen zuen sarritan –behin baino gehiagotan aitortu izan ditu bere zakarkeriak ere, inguruko fraideenganako, berehala damutzeko, hala ere–.

Gardulatzat deritzot neure buru honi. Traturako, gardulatz. Arnegabera naiz. Erantzun arantzazkoak ditut, zorrotzegi eta minkorregiak. Hitzetik hortzak darizkit. Baina nire hortzok hitzak alde egin orduko lauskitzen zaizkit, bihotzeraino lauskitzen (DGA, 151).

Horregatik, fraideen anaiarteko bizitza gozatzea eta zoriontsuago egitea, bakoitzaren egitekoa da beraren iritzi. Edozein fraideri –edo fraide izan nahiko lukeenari– zuzenduz edo, honela dio Gandiagak:

Ez uste fraideetan
lore xamurretan
biziko zareanik.
Gizaseme tartean
ez dago, anai maite,
bizitza larrosa argi
orri artekorik.

Zaitetz zeu larrosondo
bizitza gozorik
bizi gura badozu.
Eutsi zeuk zeure
bitxi-arpulu ederreri,
kimaen leunari ta
lurrun jatorrari.

(ELR-1, 81-82)

Asisko Frantziskoren mireslea da Gandiaga;¹⁷ oso hurbileko eta kideko sentitzen zuen gainera San Frantziskoren eredia. Bere fraidetzako 50. urteurrena ospatu eta profesioa berritzeko hartan, honako aitortpena egin zuen:

dia». Asisko Frantziskok Jainkoaren dohaintzat hartzen ditu anaiak, bere testamentu espiritualean. Beste olerki batean –berezi bere azken urteetako esperientziaren kariaz–, eskerrak ematen dizkio Jainkoari, anaiartera ekarri duelako bera: «Jauna, eskerrak / anaiartera / ekarri ninduzulako. / Haien artean / bizimodua / erraztu didazulako. / Kezka pilatik / libratu nauzu, / are oraindik gehiago, / haien laguntza / eman didazu, / bizi nadin lasaiago» («*Anaidi batean bizi naiz eta*», argg.).

¹⁷ Ezagutzen dugun Gandiagaren olerkirik agian zaharrena, hogeitau urte zituela edo idatzitakoa (1948?), San Frantziskori dedikatu zion, eta honetara hasi: «Hogei urte Bizitza

Aita San Frantzisko bizitza bidean aurkitu izanaren poza ere agertu nahi dut. Naturarenganako maitasunean bateratsu gatoz, Jainko Aitarekiko ikuspegian, Jesu Kristorekikoan, Espiritu Santuarekikoan, Andre Maria eta santuekikoan gidari eta irakasle maitagarri dut («*Argiaren esperientzia ere ez dakit*», argg.).

Bere fraide-nortasuna eta San Frantzisko Asiskoarekiko atxikimendua tinko eta nolabaiteko harrotasunez aitortzen zuen. *Denbora galdu alde* liburuko aitopenen artean honako hau dio 78. orrialdean:

Nik badakit fraide frantziskotar naizela ere. Neure fraide izate hau ere ez daukat saltzeko. Ondo zorionean naiz fraide, nahiz osoki zorioneko fraide ez naizen. Ez gara edo ez naiz alferrik mila grina kontentagaitz, bihurri eta alarberen barruti. Baina guztiau gorabehera, parada ona dut fraidetza.¹⁸

Jakitekoa bezain adierazgarria da nolako lana egin zuen Gandiagak bere bizitzako azken urteetan frantziskotar liturgiako gorazarreak lantzen. 70 bat gorazarre idatzi zituen, zoritxarrez oraindik argitaratu gabe daudenak.¹⁹

Aipaturiko fraide-profesioko 50. urteurreneko bere aitorpenean, eta ibilitako bizitzari atzera begiraturaz, berriro eta entusiasmoz berretsi nahi izan zuen bere poz handia, aspaldi egina zuen eta bere bizitza osoa gidatua zuen bizi-aukeragatik.

Sekulako zoriontzat daukat Jesusenganako bidean Aita San Frantziskoren eredia izatea, imitatzaile exkaxa banatzaio ere.

Sekulako zoriontzat daukat dudan bezalako anaidi bat izatea, sarriegi behar bezala portatzen ez banatzaio ere.

Eta pozgarri zait-Arantzazun bizitzea eta nire bizitza eta bokazioa mantentzen, zaintzen, gauzatzen eta gozatzen laguntzen didan hemengo giro guztia («*Argiaren esperientzia ere ez dakit*», argg.).

ederra da. Gora ogei urte! / Nire gaztetasunak zenbat odol-barre. / Baina gaztetasuna, zeurea batez be, / neure Aita Frantzisko, pozaren errege» (argg.).

¹⁸ Gai honi buruz badu beste testu labur kriptiko samarra, 1994 inguruan idatzia, eta argitaragabea: «Fraide bizi izan naiz eta apaiz. Ez diotzut fraide bizi izan natzaizunik ezta ere apaiz bizi izan natzaizunik. Fraide bidean sarturik fraide izaten saiatu naiz eta apaiz bizitzan sarturik apaiz bizitzen saiatu naiz. Ezin dizut esan baina fraide bizitzen saiatu natzaizunik, ez eta apaiz bizitzen bizi izan natzaizunik. Fraide izan, apaiz izan, bidea helburutzat hartuz. Fraide bizi, apaiz bizi, bideaz biziki arduraturaz, biderako biziz bakarrik».

¹⁹ Joan Mari Lekuonak oso hurbildik ezagutu zuen Gandiaga, besteak beste Orduen Liturgiako gorazarreak lantzen elkarrekin jardun zirelako. Behin baino gehiagotan adierazi zuen berak Gandiagak bere aldetik landuriko «frantziskotar gorazarre» horiek argitaratu beharra, ez horien otoitz-balioagatik bakarrik, eta bai literatur balioagatik ere.

Ezaguna denez, izan ere, Arantzazun eta Arantzazuri guztiz lotua bizi izan zuen Gandiagak bere fraide bizitza ia osoa. Arantzazu izan, inguruko lurraldea eta natura, santutegia eta erromesak, fraideen anaiarte eta seminarioa, basilika berria eta artistak: hori dena da Gandiagarentzat Arantzazu. Hori dena du gogoan bere azken urteetako aitorten xume honetan:

Arantzazu dut kantagai
bera dut bizitza
eta Arantzazu dut kantagai
hementxe bizi naiz fraide.

(BOG, 62)

Badu beste olerki argitaragabe bat, «Zorionsua dozu lorea eguzkitan» hasten dena –gaztetan idatzia honako hau–, non izadian gauza bakoitza bere lekuan zein zorionsu bizi den kantatzen baitu; hortxe tartekatu zituen bi estrofa hauek:

Nork esan baina zelan
Arantzazura noan
eta harkaitz arte goian
zein pozik bizi nazan.
.....
Baina ez neban uste
hain pozik neintekenik
bizi komentuan.

(«Zorionsua dozu lorea eguzkitan», argg.)

Gandiagak ez du bere fraide bizitzaren apologia handirik egin –nolabait horren defentsan agertu denetan, fraide bizitzan berak bizi duen poza eta zoriona aitortu eta errebindikatzeko izan da, zalantzan jartzen ziotenei erantzunez edo–. Haren olerkiak eta testuak irakurtzen baditugu, ez da frantziskotar bizitza eta bokazioaren propaganda egiten ere ari –nahiz eta fraide-tarako mutikoekin jardun izan 35 urtetan–. Bere baitarako edo fraide anaien arterako egindako gogoeta xume eta aitorten xaloak dira gehienbat haren testuak. *Elorri* liburuan erlijioak duen lekuaz Gandiagak berak esana da bere hitzaldietako batean honako hau:

Kantatzen duen errealitatea fedearen argiak edo ilunak matizatu dago, baina ez da erlijioaren apologia, hizkera ederraren mamitze-saio bat baino (*Hegats* 1991, 209)

Gauza bera esan daiteke Gandiagaren obra idatzian San Frantziskok eta bere frantziskotar bizierak duten lekuari buruz –«frantziskotarren mistikan

landu zuen fedea», dio Jose Mari Satrustegik (Satrustegi 2001, 104)–. Ez apologiarik, ez aldarrikapen gorakorik, ez kantu epikorik.

Haren erlijioa eta fedea bezala, haren frantziskotartasuna barne-barneko bizi esperientzian dago, bizipoz. Nola ageri ote da esperientzia horren «matiza» beraren poesian? Haren kritikariek erantzungo dute.

II. KRITIKARIEN LEKUKOTASUNAK

Iñaki Sarrigarteren Gandiagari buruzko idazlanetako baten titulua aipatuz abiatu nahi dugu: «Bitoriano Gandiaga: gizon, frantziskotar, poeta mai-tatua» (Sarrigarte, 2001a, 11). J. L. Zurutuzak «frantziskotar olerkaria» deitzen du Gandiaga (Zurutuza 2001, 4); haren poesigintzaren espiritu frantziskotarra azpimarratzen du, eta santu frantziskotarren gorazarreak idazten emaniko lana goraiatzten. Azkenik, Pello Zabalak ere «Bitoriano Gandiaga Arantzazun Frantziskotar» izendatu zuen poetari buruzko bere azalpen bibliografikoa (ik. Zabala, P., 2003, 505).

Bitoriano Gandiagaren obra aztertu izan duten kritikarien artean oso nabarmena da nola eta zenbateraino seinalatzen duten haren iturri edo in-spirazio frantziskotarra, alde batetik nahiz bestetik begiratuta.

1. «Compenetración franciscana con el paisaje»

Koldo Mitxelenak erabili zuen aurrenik (1960) esamolde hori Gandiagari buruz artean horren lehen liburua, *Elorri*, argitaratu gabe zegoenean –eta ondoren espresio berbera erabili zuten Gorka Aulestiak bere aldetik eta Roberto Mielgok, Mitxelena aipatuz–:

Un espíritu nuevo que se manifiesta en un lenguaje lleno de fuerza y delicadeza en su desnuda sencillez reina también en las poesías de Fray Bictoriano Gandiaga, hechas de emoción mística y de compenetración franciscana con el paisaje (Michelena, 1960, 160-161).²⁰

«Naturaren poeta» deitu zuen Joxe Azurmendik Gandiaga (Azurmendi, 2001, 41), eta horrelatsu beste hainbat kritikarik ere. «Asisko eskolako» izendatu zuen Pello Zabalak bere fraidekide, lankide eta adiskidea, «hain

²⁰ Ik. era berean Aulestia, 1991, 54. or.; Mielgo, 2002, 106. or. Hauek *Elorri* liburuz ari dira bereziki.

maite baitzuen horrek Jainkoaren kreazioa» (Zabala, 2001, 22).²¹ Izadiarenganako maitasunaz gain, frantziskotar bizitzaren sinpletasuna aurkitu uste du berak haren obran:

La sencillez de la vida franciscana y el amor a la naturaleza de Francisco de Asís van a dar un amplio vuelo a su alma de poeta (Zabala, P., 2001b, 27).

Poesia existentziala izanik, izadiaren kantatzat hartu izan dute bereziki kritikariek Gandiagaren lehen liburua: *Elorri* (1962). Luis Villasantek idatzi zuen sarrera. Berak azpimarratu zuen lehenbizikoz poema liburuaren «frantziskotar-kutsu jatorra»; eta Jainkoaren kreazioaren *ederra* kantatzean aurkitu zuen bereziki ezaugarri hori.

San Frantziskogan ageri diren dohainetan, honako hau da, ezpairik gabe, oso ezaguna: izaki eta sorkari denen ederra ikusteko eta dastatzeko zuen begi zoli-garbia. Gauzen poza, izadiaren garbitasun errugabea zekien sumatzen. Izadiaren liburu haundian zekien gogoz irakurtzen. (...) Aita Gandiagak gutxik bezala egiten dizu hori [gauzen ezkutuan Jainkoaren presentzia agertzea]. Gutxik bezala daki gauzetan datzan edertasun errugabeko hori zurruputzen, eta Jainkoaren presentzia adoragarria nonahi nabaritzen. Gauzen alderakotzat duen ikuste-moldean eta horietara hurbiltzen den espirituan, frantziskotar kutsu jatorra ikusten diot nik gure olerkariari (ELR-1, 11-12).

Zenbait kritikariek Gandiagaren izakiekiko hurbiltasuna eta kidetasuna nabarmendu izan dituzte, izakiak –sorkariak– bere senidetzat hartzen dituen, Asisko santuari jarraiki. Lino Akesolo «Basabi» izan zen *Elorri* liburuaren lehen aurkezle kritikarietako bat, *Olerti* aldizkarian. Honela zioen berak:

... bertso oneik [*Elorri*-koek] egilearen barrua erakusten deuskue, Asis-tarraren seme jatorraren barrua. Asis-tarrak lez, Aita Gandiagak bere, izadi guztia dau maite, izadiko gauza guztiak ditu anai: ta guztiakaz diardu izketa gozoan, eta gauza bakoitzak dakartso bere erantzuna (Akesolo, 1963, 143-144).

Iritzi berekoa da Gorka Aulestia –gorago ere aipatua duguna– *Elorri* liburua izadiaren kanta bezala irakurtzean; horren atzean dagoen frantziskotar

²¹ S.C. izenekoak Pelloren beraren xalotasun frantziskotarra sumatzen du Gandiagarengan: «Pello Zabala, mentor hoy de Gandiaga como antes cómplice de buena parte de sus creaciones, en cuya candidez franciscana se adivina enseguida mucho de lo que fue Gandi, un amante del mundo y de su entorno más próximo» (S.C., 2003, 4. or.).

inspirazioa –«el amor franciscano a la naturaleza»– jotzen du liburuaren ildo nagusitzat:

El poeta franciscano se siente libre en plena naturaleza, en hermandad con el creador y las criaturas de este mundo (Aulestia, 1991, 54).

Eta ideia zehaztu nahian, Gandiaga eta Salvatore Mitxelenaren arteko aldea seinalatuz, zera dio beheerago:

Aquí [*Elorri*-n] no se canta ya la historia de la Virgen de Arantzazu ni de su santuario como en el libro *Arantzazu* de S. Mitxelena. *Elorri* es un libro intimista que prescinde de la historia colectiva de un pueblo. B. Gandiaga ama la naturaleza y a sus hermanos los hombres. La tierra, el cielo, el aire, las ovejas son también sus hermanos. Sus dolores y ansias, las esperanzas y las alegrías, la desazón y la inquietud son cantados en tranquilos versos donde se esconde la esperanza de una renovación espiritual. El poeta se asocia con el espino junto al cual vive, espera y sufre. *Elorri* es el canto al Arantzazu espiritual lleno de emoción mística y penetración franciscana con el paisaje. Aquí el sufrimiento no se convierte en el gólgota de S. Mitxelena (Aulestia, 1991, 54).

Dena dela, Mitxelenarengan nahiz Gandiagarengan, biengan aurkitzen du San Frantziskoren espiritualitatea, batak nahiz besteak erakusten duten izadiarekiko hurbiltasun horretan, aurkitu ere:

Ambos poetas fueron hijos de la Orden Franciscana cuyo fundador, San Francisco de Asís, llama hermanos hasta a los animales. Se nota el mismo espíritu en ambos escritores vascos, pues la naturaleza juega un papel muy importante en sus obras (Aulestia, 1991, 59).

Gizakiaren senideak dira izakiak –euria ere «zeruan jaiotako arrebaxua» da²²: eta horren ondorioa da izadi osoarekiko eta izaki bakoitzarenganako begirunea eta maitasuna. San Frantziskorenganako erreferentzia zuzenekorik gabe bada ere, hortik doala uste dut Amaia Iturbideren oharra:

El hombre primitivo que es Gandiaga convertirá la naturaleza en instrumento, pero jamás la dominará: le profesa demasiado respeto, la considera sagrada como para cometer tal acción (BID, 2001, 248).

Izaki guztiekiko senidetasun-espíritu horretatik interpretatu ahal da agian izadiaren aurrean eta horren barruan gizakiak sentitzen duen bizipoza eta atsegina, Roberto Mielgok Gandiarengan seinalatzen duena.

²² Gandiagak berak horrelaxe deitzen du bere «Euria txara-txara» olerkian: arrebaxu!

... la poesía de Gandiaga hablaba del placer franciscano de percibir la vida en la naturaleza (Mielgo, 2002, 107).

Edertasuna, begirunea, maitasuna, bizipoza... doako balioak! Eta bizi-zako doako alderdiak maite dituenarentzat, izadiarekiko maitasuna ere hor-txe sartzen. Horra Sebastian García Trujillok Gandiagarengan aurkitu duena, besteak beste:

Frantzisko Asis-ko deunak bezala, dohainezko alderdiak maite zituen, batez ere, Bitorianok. Natura, artea, poesia, eta, nola ez, lagunen adiskide-tasuna, eta bereziki bere Jainko maitea (Gartzia Trujillo, 2007, 144).

Era berean San Frantziskoren espiritua ikusten du berak Gandiagak arbo-lekiko erakutsitako arduran (Gartzia Trujillo, 2007, 586. or., 290. oh.); eta baita haren lurrarekiko atxikimendua ere San Frantziskogan aurkitu eta oinarritu uste du. Horrixegir begira aipatu digu Gandiagak Joxe Azurmendiri gogoratu ziona –San Frantziskok lurraren gainean, lurrarekin ukituan, hil nahi izan zuela– eta Xabier Amurizari aitortu ziona –hil ondoren zuhaitzen baten sustraien lurpean nahi zuela bere lekua– (Gartzia Trujillo, 2007, 275. or., 590. oh.).²³

Rikardo Badiolak, San Frantziskoren izadiarekiko eta pobreenganako jarrera lotuz, epiteto ugariz eta bihotzari darizkion sentimendu askoz aberas-tu digu espiritu horren deskripzioa, Gandiagaren obran aurkitu uste duena:

Frantziskotarren sortzaile izan zen Asiskoak natura edo izadiagaz eta beharizanean aurkitzen direnen aldeko errukarri, lastimagarri eta erruki-garritasuna, errealitateaz kargu egiteko eta hartzeko sentikortasun, minbe-ratasun, ezintasun eta sentiberatasuna (Badiola, 2001, 132).²⁴

Goian Villasanteri buruz adierazi dugunaren ildotik, beste zenbait kri-tikarik ere Gandiagaren Jainkoaren kreazioarekiko ikuspegi teologikoa sei-nalatu izan du: Jainkoaren sorkariak direla harentzat izakiak. Mikel Atxagak, hormen arteko komentua eta kanpoko mundua kontrajarriz, izadian –eta «gizadian»– uste du aurkitu duela Jainkoa Gandiagak, komentu barruan baino hobeto.

Asisko Frantziskok bezalaxe, izadiaren eta gizadiaren bidez, aurkitu du Jainkoa, komentuko arau estuetan baino areago, jatorrago eta maitaga-riago (Atxaga, 2001, 73).

²³ Behartuagoa iruditzen zait, Gandiagaren profeta izatea berariaz frantziskotar karisma-tzat hartzea Sebastianek (ik. Gartzia Trujillo, 2007, 363. or.).

²⁴ «Asisko Frantziskoren izadiarekin eta behartsuen aldeko gupidagarritasuna»: bi sen-timenduok lotzen ditu García Trujillok ere (García Trujillo, 2001, 152. or.).

Roberto Mielgok frantziskotar Ordenaren funtsean jartzen du izadiaren ikuspegi teologiko hori, Jainkoaren eta gizakiaren –poetaren– topagune gisa:

En medio de todo este ajeteo artístico vive Gandiaga el comienzo de su *singladura franciscana en Arantzazu*, rodeado por la naturaleza, una naturaleza que, desde la esencia misma de la orden, llama al misticismo y al encuentro con Dios (Mielgo, 2002, 106).

Zuzenean frantziskotartasunari loturarik gabe bada ere, beste inork baino zorrotzago nabarmendu zuen Jose Luis Iturrietak Gandiagaren izadiarekiko jarrera poetiko-mistikoa:

Gandiaga no escribía poesías. Él era poesía, en una unión mística con la naturaleza, en sus paseos por los montes que circundan Arantzazu (Iturrieta, 2001, 20).

Izadiarekiko jarrera mistiko horixe berrestera eta indartzera dator Felipe Juaristi ere, eta San Frantzisko Asiskoarengan aurkitu uste du horren sustaia berak ere:

Gandiaga vive contento su religión, no tiene miedo a Dios. Gandiaga ve en la naturaleza armoniosa y no en el mundo desordenado la razón de ser de Dios. Le duele el sufrimiento humano, pero no sabe a qué es debido dicho sufrimiento. Gandiaga, al igual que los místicos, quiere ser uno con su Dios y, al igual que san Francisco, ve en todas partes los dones divinos (Juaristi, 1996, 10).

Munduko gaitzaren arazoa dakarkigu bide batez hor Juaristik: Nola izan daitekeen hori gure poetarentzat Jainkoarengantzeko bide. Beraren iritziz, ihes egiten dio Gandiagak arazo horri, munduaren alderdi ederra eta onaren aldera.

Iritzi hori piska bat zehaztera letorke Koldo Izagirre. Gandiagaren izadia ona da eta ontasunaren lekua, beraren iritziz ere; baina ez da inolako «Arkadia»; giza dramaren eta oinazearen sinbolo ere bada; eta horrela paisajismo idiliko-poetikoa gainditu du Gandiagak.

Gandiagak haitza, elorria, euria kantatzen dituelarik paisajismoa gainditzen du, naturarekiko makurdura minbera ageri da aurrenekoz gure literaturan. Panteismoa dakar fededunak. Erdaldundu behar izan gabe eskolatu zen baserritarra, eta frantziskotartasun poetikoa asmatu zuen bere sentimenduak adieraziz (KAIR, 7).

Gandiagaren «jarrera panteistaren» ideia ukitu du Koldo izagirrek, bere aldetik. Orain arte lehen aldiz agertu bazaigu ere, ez da bakarra, Gandiaga-

ren literatur kritikarien artean, horrelakorik ikusi duena. Agian Joxean Agi-
rrek seinالاتu zuen zuzenean eta gordinkien ideia hori.

Lehenari [Oteizaren frisoari] begira orduak egina zen Gandiaga, bigar-
renari [Arantzazuko haitzezko friso naturalari] begira pasatutako geroal-
dia, hango haitz eta elorriak miretsiz, izadia jainkotzeraino maite baitzuen.
Panteismo horren zantzuak ezin hobeto bereganatu eta jalgi zituen bere bi
bertsoetan Jon Enbeitak (Agirre, 2001, 60).

Roberto Mielgok (2002, 107. or.), Xabier Mendigurenek (2001, 61),
José Fernández de la Sotak (2001, 1) eta Gontzal Mendibil-ek (2001a, 144),
besteak beste, Gandiagaren izadiarekiko jarrera, biziera eta adierazpen poe-
tikoari panteismo-kutsua hartu diete, eta frantziskotartasunari leriokoen
joeratzat eman ere bai –norbaitek «frantziskotar panteismoa» ere deitu du–.

Bestelako iritzia du Felipe Juaristik, eta San Frantziskoren erlijio modua
–eta ondorioz Gandiagarena– «muy natural», izadiari oso atxikia izanik, ez
du uste kristau fedeko traszendentziatik urruntzen denik:

Hubo quien criticó los poemas [Artasokoak]: alguien entrevió huellas
paganas en Artaso. Pero el carácter pagano es extraño a Gandiaga. Su re-
ligión es muy natural. Siendo seguidor de san Francisco, toma como her-
manos y hermanas al viento, al fuego, al sol y al agua (Juaristi, 1996, 10).

Gandiagak berak, berriz, eta Edorta Jiménezek gaiari buruz berariaz
galdera jarri zionean, honetara erantzun zuen:

... Gero bakardade handi batean bizi ginen [Orbelaun baserrian] eta
gure harremanak ziren pertsonak eta lurra. Gure gurasoek kristautasuna
normal bizi zuten, errezoak egiten ziren, errosarioa egunero, eta eskatzen
zuten euria lehorteetan, eta eskatzen zuten eguzkia. Orduan, nik zer dakit,
gu geu ez ote garen lurraren produktu batzuk (pozezko barrea), ezta? lu-
rrean sortuak, lurrean bizitzen eta edozer gauza behar genuela lurrera jo-
tzen. Eta euriaren, eta eguzkiaren, eta epelaren denaren fruituak ziren be-
harrekoak. Lurra eta ingurua maitatzen genuen guk inongo biolentziarik
gabe eta inon eskolarik gabe ikasi dugu. Inork ez zidan behin ere esan ar-
bolak maite behar nituela. Haien gerizpea udan! Etxe aurreko madarion-
doak, sagarrondoak, gereziendoak, haiek loratan hasten zirenean, berez,
eta gero ganaduak nola ugaltzen ziren ikusten genuen. Medio horretan
sortuak gara (Jiménez, 1992, 10).

Izaki eta izadiarekiko begirunea eta maitasuna eta ardura esan orduko,
ekologia hitza datorkigu. Eta gaurko ekologi sentimendua alde z aurretik
aurkitu, bizi eta adierazi izan zuen Gandiagak, Xabier Kintanaren iritziz;
San Frantziskoren espirtua ikusi du, ikusi ere, berak horretan:

Baina bere poema-liburu ederrak egin eta argitaratzeko opari bikaina egin zigunari esker, euskaldun guztiok udaberria bestela ikus dezakegu orain. Asiskotar baten begi eder-goseekin begirada poetiko eta *avant le mot* ekologista zoragarriarekin (...) Izan ere, Biktorianoren obra osoari naturarekiko lotura dario eten gabe, astro, landare eta animaliekin mintzatzzen zekien harengadik jasoa segurki, eta gure artean, Lizardiz landa, jorraztaile ugariegi izan ez duena (Kintana, 2001, 47).

Naturaren bizipen teologiko eta guzti, «ekologia humanistaren» kategorian jar genezake agian Gandiagarena: hau da, izadiaren ikuspegi idilikoaren («Arkadia») eta ikuspegi teknologikoaren artean dagoena, non gizon-emakumeek izadi osoaren destinoa eta drama bizi eta sufritzen baitute. Gandiagak aitortua du San Frantziskoren *Eguzkiaren Kantikak* bere espiritualitatean izan zuen eragina.²⁵ Oso adierazgarriak dira Kantika horren azken lerroak: Aurrekoetan Jainkoaren sorkari onen ederra kantatu ondoren, azken hauek gizon-emakumeen arteko buruhauste mingarriak dakarzkigute gogorra: gorrotoa, gaitza, heriotza, bekatua. Eta horrela giza drama historiko osoan integratzen da izadiaren kanta lirikoa.

Zilegi bekigu geure aldetik gogoeta hau jaulki izana. Gandiagaren zenbait literatur kritikarik azpimarratu izan dutena gogoratzera garamatza, eraman ere horrek: Nola dagoen gizakia (gizona, jendea) haren poesigintzaren erdigunean. Hala uste du Amaia Iturbidek:

La palabra 'hombre', una de las piedras fundamentales del edificio poético de Gandiaga, conectará directamente con el existencialismo deudor en gran medida del existencialismo de Salvatore Mitxelena... (BID, 248).

Gandiagarekin urte askotan bizi izandako eta hark sorturiko kanta asko abestu eta zuzendu izan duen Iñaki Beristainek iritzi horixe berretsi zigun poetaren heriotzakoan: «Beharbada, gure herriak zuen olerkari gizakoiena hil da, gizazaleena» (Beristain, 2001).

²⁵ «Izadiarekiko eta bertako fenomenoekiko sentiberatasun hau babestua ez ezik lagun-dua aurkitzen da gure frantziskotar bizieran. Orduen liturgiak Danielenaaiak [sic] errezarazten dizkigu maiz eta frantziskotar bizitzak «Anaia eguzkiaren eresia» sarri kantatzera garamatza. Danielen Kantikak zerutar izakiei, naturako fenomenoiei, lureko gauzei eta gizaki guztiei deitzen die Jainkoa bedeinkatzera eta «Anaia eguzkiaren eresia» zeru-lurretako izakiengatik, gaixoa eta estuasuna onez hartzen dutenengatik eta gure arreba heriotzagatik Jainkoa goratze bat da. Nik egunsentia, iluntzea, udaberria eta udazkena nahi ditut nire egungo otoitzerako lagun» (*Hegats* 1997, 13. or.).

Bide horretatik ikustekoa litzateke hainbat kritikarik azpimarratu duen Gandiagaren poesiaren funts «existentzialista», baita haren poesia lirikoarena ere, non elorria eta bestelako hainbat izaki ere giza bizitza interpretatzeko sinbolo bihurtzen baitira. Joan Mari Lekuonak berak ere *Elorri* liburutik harantz ikusten du Gandiagaren izadiarekiko identifikazioa haren obra osoan. Orain arte aipaturiko autoreak berriro ez aipatzearren, Joan Mari Lekuonaren testu bi ekarriko ditugu hona:

Gerrondoko euskal poesian egon diren mugimendu nagusien artean, esistentzialismoa da *Elorri*-ren kokaleku egokiena (ELR-2, 12).

Ikono txiki hauek [haren olerki labur «mezudunez» ari da] miniaturen eskalan eta perfektzioan irudikatzen dizkigu, berauetatik ezariko kontzeptualizazioa lortuz. Eta mezuak berekin du esistentzialismoaren nekepena, frantziskanismoaren izpiritua eta ama-lurraren gomuta zaharra (ELR-2, 20).

Azken batez izadiarekiko eta izakiekiko bere bizipenak eta sentimenduak agertzeko Gandiagak darabiltzan baliabide poetikoen (irudi, metafora, transposizio, pertsonifikazio, kolore eta kromatismo, eta pertsonalizazioen) azpian gauzekiko «harreman frantziskotarra» ikusi zuen Joan Mari Lekuonak, *Elorri* liburuaren 2. edizioari egin zion sarreran (ik. ELR-2, 22).

2. Lurraren poeta: «teluria»

Gandiagaren izadiarekiko oro har eta bereziki izaki eta gauza txikiekiko sentiberatasuna eta nolabaiteko elkartasuna nabarmendu ondoren, Gandiagaren lurrarekiko harremana agertu behar dugu, haren kritikarien iritziei jarraiki. Izan ere, lurraldea zen harentzat paisaia, leku bakoitzeko lurrari lotua.

«Naturaren poeta» eta beste hainbat gauzaren poeta bezala, «lurraren poeta» deitzen du Gandiaga Joxe Azurmendik, agian poetaren obra eta poesia lantzeko haren prozesua gehien ezagutzen duenak.

Mundu txikiaren eta gauza txikien poeta. Euskaldunaren poeta. Bizitza umilaren poeta. Naturaren poeta. Arantzazu lagun min bat bezala, Euskal Herria bere familia bezala, maite zituen poeta. Bizitzaren adar-tzaile. Jainkoan sinestun. Sinesgabeetan sinestun. Arima xalo frantziskotar zabala, paisajearen anaia, argia eta lurraren poeta adiskidea (Azurmendi, 2001, 41).

«Lurraren poeta» izendatu zuen Jon Eskisabelek ere (Eskisabel 2001, 113). Eta «lurraren kantatzat» hartzen du F. Juaristik *Elorri* liburua.²⁶ Eta «lurraren kantorea» deitzen du Gandiaga J. M. Lekuonak bere aldetik.²⁷

«Teluria» hitza darabil Lekuonak Gandiagaren lurra izendatzeko, eta *Elorri* liburuko joera funtsezkoenetakotzat jotzen du «sentiberatasun telurikoa, lurrarekiko atxekimendu gutzizkoa»; frantziskotar espirituari hertsiki lotua, bestalde, beraren iritziz.

Aipa daitezke beste zenbait kultur eta izpirituzko joera liburuan espilatzen direnak. Funtsean, eta ume-umetandik datorkiona, sentiberatasun telurikoa litzateke, lurrarekiko atxekimendu gutzizkoa. Eta honen kristau bertsioa den frantziskanismoa, berau esperientzia erlijioso egina. Eta gero, gerrondoko denboraldi zailetan eta behartsuetan bizi ginenez, etikazko jarrera zuzena eta bihotz-zabalekoa. Teluriaren, frantziskanismoaren eta berrogei eta hamargarren hamarkadako joera etikoaren koordinadatan irakurri beharko lizateke poema oso hau (ELR-2, 12).

Amaitzen da Iturbideren iritziz, izaki sorkari senideekin bat egiteaz harantz doa Gandiaga, izadiaren funtsezko ekaiak –lurra, ura, airea eta sua– ere senidetzat hartuz eta horien baitan murgilduz, eta Elizak urari, suari eta aireari eman ohi dien balio sakramentalak emanez lurrari ere –Artasoko lurrezko bataioa–.

Quizás por este sentido de totalidad poética, se sumerge plenamente en la naturaleza y su universo poético participa de los cuatro elementos de la creación: el fuego, la tierra, el agua y el aire. El fuego de Gandiaga es el fuego de los vascos, cíclico y mítico. El poeta franciscano se bautizará con tierra. El agua le brota natural, espontáneamente, como un manantial. El aire está reservado a la musicalidad y los sueños (BID, 2001, 266).

Joxe Azurmendik ere gogoratu zion Gandiagari nola zenbaitek errito paganotzat hartu zuen lurrezko bataioaren errito hura. Berak honetara erantzun zion: «San Frantziskok anai-arrebak zituen haizea, sua, ura, eguzkia. Eta lurraren gainean nahi izan zuen biluz-biluzik hil» (Azurmendi, 1991, 210). Gorago aipatua dugu Gandiagaren gogo hil ondoren be-

²⁶ «Gandiagaren kanta, dudarik gabe, lurraren kanta da. *Elorri* lurrari eskaini zaion kantarik ederrena da, Walt Whitmanen *Belar Ostoak* esanguratsu harekin pareka daitezkeena, jakinik hala ere zein aldea dagoen batetik bestera» (Juaristi, 2000, 2. or.).

²⁷ «Gandiaga lurraren kantorea dugu, teluriaz bete-betean mintzatzen zaiguna, numena eta misterioa agerian biziz, bere azpi-dimentsioak, bere esperientzia eta bizikizunetik zetorkiona, hitzaren bidez adieraziz» (Lekuona, 2001, 508. or.).

reziki lurrarekin bat egitekoa –«lurrean lurrago» izatekoa–, bere gorpua lurrean, lurrazpian, lurbarrian, zuhaitzaren sustraiekin bat eginda jartzeko iradokitzeraino.

Felipe Juaristiren iritziz, bestalde, sinbolo baino gehiago ere bada lurra Gandiagarentzat: «Para Gandiaga la tierra es algo más que un símbolo. Escribeme en la tierra, literal y físicamente» (Juaristi, 1996, 10). Dionisio Arruti, Gandiagaren lankide eta adiskide minaren lekukotzaren harira dator hori: «Mendian idazteko paperik ez zuenean, lurrean idazten omen zuen, «makilatu batekin»²⁸. Iñaki Aldekoa Beitiak ipuin poetiko moduko bihurtu zuen Gandiagaren gertakari biografiko hori (Aldekoa, 2003, 4).

Lurraren errealitate fisikoaren eta sinbolikoaren artean gabiltzalarik, gogoratzekoa da frantziskotar pentsamendu tradizionalen ezaguna dena: hau da, irakurtzeko zabalik dagoen liburutzat hartzea izadia, non Jainkoak idatzia bailuke bere kreaioaren poema. Irudi luke Gandiagak orri zuririk aurkitu duela liburu horretan, eta izadiaren poema handia nolabait osatu nahi izan duela. Horren harira ekar dezakegu hona Gandiagak hilzorian zegoela, hil baino astebete lehenago, bere adiskide arkeologoarentzat idatzitako olerki labur hau:

Mendiok, lagun,
kaligrafia
zahar baten dagoz
idatzi zahar.

Hain dagoz gizaki-
aztarnez mendiok,
hain dagoz gizaki-
aztarnez!²⁹

3. Pobretasunaren hautapena

Lehen kapituluan aipatuak ditugu, Gandiagaren beraren testuak erabiliz, hark aukeraturiko frantziskotar biziera pobreaki buruzko beraren sentipena

²⁸ Ik. *Euskaldunon Egunkaria*, 2001-02-22, 41. or.

²⁹ Mertxe Urteagarentzat idatzi zuen, honen Urbiako azterketa arkeologikoetan hurbildik «gidatu» zuenarentzat. «La mirada arqueológica en Arantzazu» artikulua barruan argitaratu zuen hark (Intxausti, Joseba (zuz.), *Arantzazu. Euskal Santutegi bat XX. Mendean*, 2001. Oñati: Arantzazu E.F., 36. or.).

eta pentsaera. Haren biografia egiterik ez dagokigunez hemen, ez gara haren biziera pobrea nolakoa izan zen kontatzen hasiko. Hala ere, berak hain adiskide handia zuen Joan Mari Lekuonaren testigutza ekarriko dugu, oso adierazgarria eta balio bereziko delakoan:

Eta haren hirugarren gomuta bat ere badut, frantziskotar bezala pobretasunean bizitzeko hitza eman eta azkenera arte bete zuela esaten baitzuen, gorputz zaurituaren pobrezia esaten zuen, eta horrek erabat hunkitu ninduen, gorputza xehatzen, hausten joan baizitzaion.³⁰

Goian, era berean, azpimarratuta utzi dugu nola ulertzen zuen Gandiagak frantziskotar pobretasunaren hautapena askatasunerako bidetzat. Jose Mari Kortazarrek haren pobreekiko elkartasuna aurkitzen du bereziki elorriaren sinboloaren erabileran, Gandiagaren beraren aitopenetan ere oinarrituz gainera:

Bitorianok, San Frantziskoren fraide izanik, argi zeukan austeritate eta pobreziaaren balioa, eta erabili zuen sinboloa ez zen bere indar eta neurri osoan ulertua izan.

«Elorriei, basoko pobreak deituko nieke. Basoko beartsuak, landerrak txi-roak» («Arantzazu», 1968, 5). «Beartsuei elorri deitzen diet. Ez alperrak diralako» («Arantzazu», 1967, 7). Irudi horretan bazegoen hasiera hasieratik jende apal, baxu eta behartsuen aldeko joera nagusia (Kortazar, J. M., 2004, 66-67).

Iñaki Sarriugartek berriki argitaratuak ditu Gandiagaren prosazko literatur testuak. Artikulu bilduman ageri diren gaien berri eman du, besteak beste, bere sarrera luzean. Pobretasuna da horietako bat:

Pobretasunaz be badihardu poetak orriotan. Frantziskotarra dan alde-tik, pobretasuna maite dau eta San Frantziskok esan legez, berak bere limosnako ogia, mahaiaren orde-zko harria eta iturri argia ondasun paregabekotzat hartuko ditu. Bide horri jarraituaz, frailearen gela apalaren aurrean 'zertarako gehiago' esango deusku xalo-xalo (HLI, 2006, 29).³¹

³⁰ Honako lekukotza hau Gandiaga oso gaixorik zegoela egindako bisitetako batean jasoa da, eta Lekuonak berak haren heriotzakoan emana, eta bestelako pertsonaien iritziekin batera kazetariak bildua, honako titulupean: «Poeta eta Gizon handi bat» (*Gara*, 2001-02-22, 61. or.).

³¹ *Arantzazu* aldizkarian kantatu zuen Gandiagak fraidearen gela pobrea: «Beti harritu nau fraidearen gelako ikuskizunak: ohe trakets bat, mahai ximple bat, jantzi-kutxa mengel bat, eskolarako ta sermoitarako liburu batzuek, eta horma zuriak. Eta horma gorrietan, argira, leiho bat. Eta zer edertasuna! Zer zoramena hangoa! Zer gehiagoren behar-eza! Zer frai-

4. Frantziskotar alaitasuna... eta tristura

Gandiagak bere *Elorri* liburuia argitaratu berria zuen (1962) eta Jose Antonio Agirre saria irabazia (1963), liburu beragatik. Azken urte honetako azaroaren 12an eman zuen Antonio Arruek Bizkaiko Aldundiko Liburute-gian hitzaldi hau: «Cuatro poetas vascos actuales». Horietako bat Bitoriano Gandiaga. Besteak bestek, *Elorri* liburuari darion frantziskotar alaitasuna nabarmendu zuen:

... una de las notas peculiares de la obra poética del P. Gandiaga es sin duda la alegría, La alegría hermana de la salud, que dijo Musset. Una alegría que es fiel reflejo del carácter y del alma del autor. Una alegría, en fin, que hace honor además a la sombra gloriosa del Seráfico Fundador de la Orden religiosa a que pertenece, esto es, una alegría franciscana, porque, como hace observar Chesterton, el verdadero ascetismo franciscano no es nunca sombrío (Arrue, 1963, 191).³²

Gandiagaren poza bada naturala sarritan, bizipoza da, eta izaki seni-deekin pozten dena, kritikariek agertu izan dutenez. Baina badirudi beste-lako poztasun sublimeagorik ere ukitu –agian amestu– zuela: San Frantziskoren «alaitasun edo poz bete» alegia. Izan ere, San Frantziskok badu «Poz betearen kantika» deritzan testua;³³ hark Leon anaiari idatarazitako poemaren bertsioa, berea, idatzi nahi izan zuen Gandiagak, bere aldetik, San Frantziskori eskainia. Argitaratu gabe egonik, J.L. Zurutuzak eman zizun horren berri:

San Frantziskoren «alaitasun bete»-rena kantatzen du beste batean [beste gorazarre batean]: «Demagun gure ejenplua / txit onuratsu dela, / mirariz eritasunak / sendatzen ditugula, / jakintsu, igarle, aingeru, / zernahi hura garela... / nahiz eta orotan gintezkeen / jende paregabea, / hortan guztian ez dago / alaitasun bete... Demagun bidegabeki / zigortuak garela, / gutaz irain lohi, gezur beltz / jario dirautela. / Hainbat laido eta lainez /

dearen atsegina! Zertarako ezer gehiago? Ta ez nabil txantxetan. Ez naiz barrez ari. Zorionare aurrean bait nago» («Eta illargiaren jabe». *Aránzazu*, 437, 1966, 100. or.).

Goresmen tonu ditiranbiko samarrez dio Iñaki Sarriugartek: «Izan be, frantziskotarraren poltsa hutsik dago munduko aberastasunez; plen-plen, oster, maitasunez eta eskuzabalasunez; eta Gandiagaren kasuan, gauza horiezaz gain olerkiz eta ederrez» (Sarriugarte, 2001b, 117. or.).

³² Arruek berak dioenez, «Jainkoak sortu dituen gauza guztietan jarri du betiko edertasunetik zerbait. Kontua da hori aurkitzea...» (a.a., 192).

³³ «Poz bete eta osoa» du itzulia italierazko «perfetta letizia» *Asisko Frantzisko* –*Asisko Klara* liburuak (Arantzazu E.F., 2002, 129-130 or.).

esanezinen zama, / Kristorekin bat eginik / eraman bageneza, / egiaz hortan legoke alaitasun bete (Zurutuza, 2001, 5).

Horrelako «poz bete» –sublimatua– kantatu zuen Frantzisko hark ez zuen maite bere fraideak triste ikustea. Hala ere, badirudi zenbait egoera pertsonal eta sozialek ez diotela lekurik uzten horrelako frantziskotar poztasun sublimatuari, eta orduan halabeharrez tristura nagusitzen dela. Badira Gandiagaren obran alaitasunetik tristurarako jauzi hori ere aurkitu eta seinatu diguten literatur kritikariak: horietako bat dugu Nagore Ferreira:

Poeta intimoa, mistikoa batzuetan, estetika aldetik freskoa... frantziskotarren poztasunetik euskal gizarte nekatuaren tristurara egin zuen jauzi azkenean (Ferreira, 2001, 3).

Eta horietakoa dugu Roberto Mielgo ere:

El interés de Gandiaga [*Hiru gizon bakarka* liburuan] se dirige a un sector de la población que, tras el desarrollo de los núcleos urbanos y la conciencia de clase trabajadora, ha quedado aislado en el medio rural. Aquí halla el germen de su transformación, de ese cambio que lo lleva, poco a poco, de la alegría franciscana, como la llamaría Arrue, a la tristeza del desaliento de su pueblo (Mielgo, 2002, 108).

5. Herriarekin: bakezalea

Ferreiraren eta Mielgoren iritziak ekarri ditugu: Euskal Herri nekatuak tristurara eramaten zuen Gandiaga, bere berezko frantziskotar poztasuna galduz. Ezaguna da, izan ere, Euskararen eta Euskal Herriaren egoerak ematen zizkion mina eta samina: *Elorri* liburuan ez hain nabarmen, baina bai ondorengo bere liburu guztietan eta argitara gabeko hanbait idatzi eta olerkitan ageri dena. Gandiagaren obraren aztertzaile askok nabarmendu izan du haren oinaze mota hori. Horietako bat aipatzearren, Sebastian García Trujilloren liburu marduleko hamaikatxo testuetako bat ekar dezakegu, non Gandiagaren beraren aitopenarekin sendotzen baitu aztertzaileak bere esatekoa:

Euskal kultura gutxituaren egoeragatik BGk bihotza minberatua izan ohi zuen, are eta minberatuago ere, gutxiratze prozesua gizaki askoren (etxeokak barne) axolagabekeriagatik gertatzen ari delako: «Euskalerrria borroka handi batetan sartuta dabil eta ni euskaldun bezala, jende pobreak seme bezala, eta frantziskano bezala, borroka horren barru barruan sentitzen naiz, ez dut kanpoan geratu nahi. Indar gogorak dabilta.

Frantziskanoa eta poeta, eta ni naizen gizona ere, maitasuna eta bakea, eguzkiaren argia, ... anaiei ekartzeko dago» (García Trujillo, 2007, 217).³⁴

Euskaldun jende «bajuarekin», pobre eta xumearekin egiten zuen bereziki bat, eta horrekin sufritzen; horrelakoen aldeko profeta aldarrikatu zuen bere burua, «erregeren» profetak arbuiatuz.³⁵ San Frantziskoren inspirazioa eta eragina ikusi du bereziki Jose Mari Kortazarrek Gandiagaren jarretan:

Ikerlari askok poesia sozialaren eragina aipatzen digute. Apaiz batek, frantziskotar batek, «bere» poesia soziala egiteko eredu argi bat dauka: profeta edo igarleak. Eta Gandiagaren kasuan, San Frantziskoren eragina, ‘poberello’ [sic, poverello] edo ‘pobretxo’ deitua, bere burua beti ‘anai txikien’ bezala aurkezten zuena eta bere ordenari ‘anai txikien ordena’ izena eman ziona eta ‘txikien artean txikiena’ dei egina ziena (Kortazar, J. M., 2005, 97-98).

Gandiagak bakeari buruz idatzitako olerki ugariak ez dira oso ezagunak, nahiz eta horietako hainbat argitaratuta egon.³⁶ Agian horrexegatik ez dugu Gandiagaren obraren aztertzaile eta kritikarik aurkitu, beraren bakezaletasuna sakondu duenik, eta San Frantzisko Asiskoaren eragin berezia seinalatu duenik horretan.

Amatiñok bai, heldu nahi izan zion gaiari, eta Euskal Herriari dagokionez, hain zuzen, nahiz eta ez erabili zuzenean ‘bakea’ hitza. Eta poetaren frantziskotar izaera aipatuz, agian gatazka bizian zeuden Asisko *podestá* eta apezkipua bake onera ekarri zituen San Frantzisko gogoratu nahi digu.

Bitorianok eta Gandiagak, frantziskotarrak eta poetak, beste inork baino hobeto interpretatu zituzten elkarrekin euskadunon barne tira-birak. Batetik, gure arbasoen sustraiei heldu nahi eta bestetik mundu zabalari atea zabaltu gura. Nahi eta ezin, ezin eta nahi, azkenean ‘zisko eginda gagoz’. (...) Gandiagak bere erara erantzun nahi izan zion sokatira honi, apaltasunez, zintzotasunez eta maitasunez, denok ere ‘errukarriak bezain maitagarriak’ izanik gure Herri honetan denontzat behar beste leku dagoelakoan (Amatiño, 2001).

³⁴ Gandiagaren beraren aipua «Odol eta neke arteko» hasten den testuan dago (*Adio*, 131-132 or.).

³⁵ Gandiaga Euskal Herriko jende xumearen profeta: gai honi buruz ikus bereziki Sebastian García Turjilloren liburu aipatua, *Herri maitea, Herri dorpea*; 150 orrialdeko kapitulua dauka berariaz gaiari buruz (127-275 or.). Jose Maria Kortazarrek ere badu bere *Erlizjo gaia Gandiaren poesian* liburu atal txiki bat, bereziki gaiari eskainia (95-105 or.).

³⁶ Ik. JEB, 2003. Bakeari eta justiziarri buruzko Gandiagaren 15 olerki aurki daitezke bertan.

6. Gabon dut anuntzio

Ezaguna da Frantzisko Asiskoak bereziki maite zuela Eguberriko festa. Eta berak asmatu zuela belena edo jaiotza, gero kristau mundu osora zabaldu dena, eta gure elizetan eta etxeetan ere ikusi ohi duguna.

Arantzazuko fraideren batzuk inguruko gazte eta emakume eta gizonezkoekin ibili ohi dira kantari Gabon bezperan. Gandiaga bizi zelarik, berak zuzentzen zuen sarritan taldearen kanta, Pello Zabalak esku-soinua jotzen zuen bitartean. Urtetan abesturiko kantekin osatu zuten Gabon-kanta sorta handia, hasieran *Egan* aldizkarian argitaratu zutena, Joan San Martin aldizkariaren zuzendariaren babesean, eta gero *Gabon dut anuntzio* liburuan argitaratua (1986).

Pello Zabalak bazekien zer bait Gandiagaren Gabon-jaiekiko sentiberatasunaz, berak musikatu zizkion *Gabon dut anuntzio*-ko bertsoak eta (40 kanta inguru). Honela dio Pellok:

Al estilo de Francisco de Asís, [Gandiaga] goza sobremanera con la espiritualidad tan humana de la Navidad (Zabala, P., 2001b, 28).

San Martinek berak San Frantziskoren mezua ikusi zuen Gandiagak eta Zabalak eskura ipini zizkioten gabon-kantuotan, *Gabon dut anuntzio* liburuaren errezentzioan dioenez:

Gure literatura bera bezain zahar den gai hau agortu ezinezko bihurtzen da, beti fresko eta beti berri holako poetaren baitan. Gainera, behartsuen aldeko itxaropenez Asisko Frantziskoren mezua dakarte olerkiok bere muinean, kontsumoan eroria den gizartea kritikatzuz eta era berean anaitasuna, maitasuna eta esperantza barreiatuz (San Martin, 1989, 237).

Eta liburu beraren aurkezpena egin diguten beste bi autoreok ere berariz azpimarratu izan dizkigute horren azpian dagoen tradizio eta inspirazio frantziskotarra: Joan Mari Lekuonak eta Amaia Iturbidek.

Bosgarren liburua, *Gabon dut anuntzio*, eguberriko kantu bilduma dugu, frantziskotar tradizioari eutsiz, Arantzazu inguruko baserrietan gabonetako anuntzioa egin ohi zuten komunitateko fraideek. Bitorianoren letrak dituzte eguberri kantuok, aita Pello Zabalaren musikarekin. Herri maiteko testuak, baina Gandiagaren esku onarekin onduak (Lekuona, 2001, 509).

En el afable *Gabon dut anuntzio* de ambiente navideño, el poeta franciscano nos recuerda cuál es el verdadero mensaje de Navidad, ahonda en algunos valores tradicionales al mismo tiempo que denuncia el consumismo y se posiciona a favor de los pobres (BID, 256).

7. Gauza txikien gorazarrea

Sarriugartek badu Gandiagari buruzko hitzaldi bat, horri Mendebalde Kultur Elkartek 1998-05-16an egindako omenaldian irakurria, honela deritzona: «Txikitasunaren maitalea: Bitoriano Gandiaga».³⁷ –Joxe Azurmendik ere «mundu txikiaren eta gauza txikien poeta» deitu zuen (2001, 41), eta beste kritikari askok ere oso agerian utzi izan du ezaugarri hori Gandiagaren obran-. Honetara dio Sarriugartek bere hitzaldian, Gandiagaren «Begian jaio zan» olerkitxoko «iruntz-tanto» hura gogoratuz:

Tantoa. Ttanta. Txikitasunaren maitale dogu Gandiaga, gauza apalen mireslea. Bere zenbait olerkitan badirudi infinito miniaturan emon gura deuskula, edertasunaren neurrigabetasuna gauza txikien bitartez adierazirik, ulergarriagoa bailitzan. Bere lehenengo liburua be, tantatxu batez konparatzen dau, hango bizikizun, joran, pena eta poz guztiak urezko *bit* nimiño horretan sartuta... (Sarriugarte, 1999, 195).

Joan Otaegik, bere aldetik, poetaren frantziskotar espirituari dariola uste du gauza txikienganako haren maitasuna:

Gandiagaren poemagintzan asmo estetiko bat dagoelarik, eta horrek mundu apala eratsiaz gain –frantziskotar izpirituaren giroko mundu apala–, gizaki ororen tamainako errealitate xumea erakutsi izan digu, bere izan eta ez-izan horretan –orain bai eta gero ez–, goiko eta beheko aldi berean, iraunkor eta iragankor (Otaegi, 1997, 208).

Joxe Azurmendi areago doa eta Gandiagaren izaeran eta bizieran bertan aurkitu behar dela iradokitzen du haren poesiaren zaletasuna gauza txiki eta xumeenganako. Bizia –denbora– betetzeko Gandiagaren programa, frantziskotar poeta batena izan dela azpimarratuz dio hori, beraren hitzotan oinarrituta: «Gauza txikiak egiten ditugu denok. Gauza handiak egiten omen dituztenak ez dira nire jendea, nire herria» (*Adio*, 21). Horixe berrestera dator etorri ere, Jose Luis Padronen iritzia ere:

Sakontasunez bizi zen, eguneroko txikitasun guztiak sakontasun handiz bizi zituen, mundu txikiaren eta gauza txikien poeta baitzen bera. Hala esan izan diote Gandiagari (Padrón, 2001b, 27).

Gandiagaren poesiaren ezaugarri honi buruz beste hainbat kritikariren aipuak ekarri ahal ditugu, nahiz eta erreferentzia esplitziturik ez egin horiek

³⁷ Gero bi lekutan argitaratuta dago: Sarriugarte, 1999, 189-199 or.; *Karmel*, 223, 1998-3, 84-91 or.

San Frantziskori edo poetaren beraren espiritu frantziskotarrari. Bi aldetatik ikusi izan dute kritikariek Gandiaga «txikitasunaren» poeta bezala: batetik, izadiko eta bizitzako gauza txikiez arduratu delako eta bere poesia-gai bihurtu dituelako horiek (J. M. Satrustegi, Harkaitz Cano); bestetik, olerki txikitan, xumetan –«txirimietan»³⁸ – agertu izan duelako txikitasun hori (J. Otaegi).

Haitzetako elorrien apaltasunean murgildu zen gizona, baserriko sosegu eta oreka alaiez –arantzak barne– ibili zituen biziko bideak, edertasunez jantzitako gauza txikien poema ederra utzi du olerkariak, eta naturatik xurgatuz Jainkoaren ukitua (Satrustegi, 2001, 104).

Bere borondatezko konfinamendutik lantzean behin ateratzen den poetak gauza txikietan jartzen du arreta. Deitu erritmo bizia edo deitu musikaltasuna: gauza txikiak sartzen ziren berak hautatu hitzen barruan, hitzak eta gauzak kimatu beharrik izan gabe (Cano, 2001, 4).

«Poematxuak». Berehala ageri du Gandiagak txikitasunaren asmoa. Poemak eurak dira txikiak. Asko eta asko benetan poema txikiak dira, epigrama antzera eginak esango genuke: ukitu bat, begirada soil, ernealdia, argi ditzira eta izar iheskorren antzera gauzatuak. (Otaegi, 1997, 206).

Seguruena Joan Mari Lekuonak nabarmendu izan du gehienbat Gandiagaren poesiaren ezaugarri hau, batez ere *Elorri* liburuari dagokionez –«maitagarriak bezain txikiak dira gure munduko lagun minak: ilargi, ur, ardi, pago, erle, lora, txori, sasi, izar, arri, bedar... eta nik dakita!»–. Aipaturiko bi aldeak batera ikusten ditu: gizonaren bizitzako sentiberatasuna gauza txikiekiko eta poetaren trebetasun poetikoa, olerki txiki eta xumetan txikitasuna modu plastikoz agertzeko –«elorriaren antzekoa poema bera ere»–:

Hitz batean, poeta bizi den lekuko sinbolo txikiak eta xumeak dira idazlaneko ikonoak. Gain-egiturekiko fiakaiztasuna agertuz, eta hurbileko gauza arruntetaz baliatuz jasoriko unibertsua. Inolako abantail estetikorik gabe, bertako gauzñoiez muntaturiko erakusketa poetikoa. Sentiberatasunak, hitzak eta barne-nobleziak egiten dutelarik gainerakoa (Lekuona, ELR-2, 14).

Jose Luis Padronek ohar interesgarria eskaintzen digu Gandiagaren poesiaren ezaugarri honi buruz: eguneroko eta poeta bera bizi den lekuko gauza txikiei dimentsio unibertsala eman izana:

³⁸ «Txirimia» hitza Joan Arriolak, Gandiagarekin batera Arantzazuko Seminarioko irakasle izanak –eta artista eskultore bera ere–, asmatu omen zuen, Dionisio Arrutik dioenez, «garrantzi gutxiko gauzak», txikiak eta bazterrean utziak adierazteko. Dionisiok eta Gandiagak mendiko ibilalditik ekarri ohi zituen olerki txikiei deitzen zieten horrela (ik. Elustondo, 2001, 41. or.).

Urritasunaren honelako miraria!, bere ingurune hurbileko forma txiki eta xume guztiak unibertsaltasunera jaso zituen poeta (Padrón, 2001a, 42).

8. Gaixotasuna eta heriotza senideak

Gauza ezaguna da Asisko Frantziskok heriotzari ere senide –«sorella morte»– deitzen ziola. Hori bezain harrigarria gertatzen zaigu Bitoriano Gandiagaren irudia, Herio besotik hartuta ibilian.

Heriotzarekin,
biok besoz beso,
heriotzarekin
nabil egunero,
elkarrekin etsi
genuenez gero...

(BOG, 32)

Horren aurrean, honako iruzkin xaloa datorkio Pello Zabala harrituari:

Oso gertutik bizi behar da herioaren aurpegia, hain garbi ta soseguz heriotzarekin herioaz idazteko. Hortxe ageri zaigu maitagarri Bitoriano, Asisko tikiaren arrea heriotza egungotzeko gauza izan denean... (Zabala, P., 2001a, 23).³⁹

J. M. Lekuonaren aipuetako batean ikusia dugu nola utzi zuen Gandiagak hunkituta bere laguna, adierazi zionean, berak aukeraturiko frantziskotar pobretasuna «gorputz zaurituaren pobrezian», orduan hiltzorian zegoen gorputz xehatu eta hautsian, bizi zuela berak.⁴⁰

Zinez hunkigarriak dira bizitzako azken egunetan Gandiaga bisitatu edo hurbildik ikusi zutenen lekukotzak, harriduraz bizi izan baitzuten haren la-saitasuna eta bakea heriotzaren aurrean; are harrigarriagoa zitzaizen hori, bi-ziaren haren maitasuna eta poza –bizipoza– ezagututa.⁴¹

³⁹ S. García Trujillok hainbat aldetatik ikusi ditu antzeko S. Frantzisko Asiskoaren eta Gandiaga Arantzazukoaren heriotzak (ik. Gartzia Trujillo, 2007, 274 or., 577. oh.).

⁴⁰ Ik. *Gara*, 2001-02-22, 61. or.

⁴¹ Gandiagaren ahotatik Jose Azurmendik jasotakoak dira hitz hauek: «Ez gara nonbait heriotzarako sortuak, ez. Bizitza maite dugu. Bizitza, bai norberarena eta bai herriarena, bakoitzak maite izaten duen partearena. Maite dugunarentzat, bizitza nahi dugu» (Azurmendi, 1991, 198. or.).

Honela jakinarazi zuen Telesforo Zuriarrain Arantzazuko anaiarteko goardianoak Gandiagaren azken aitorenpenetako bat:

Ez nintzen konturatzen nire grabedadeaz, bizitzeko gogoa neukan, ametsak ere banituen, baina egun gutxitarako nengoela jakin nuenean, lehen kolpean malkoak atera zitzaizkidan, baina berehala ulertu nuen Jainkoaren nahia zela, eta esan nion ‘gerta bedi Zuk nahi bezala’ (Zuriarrain, 2001, 21).

Eta horren iruzkin modukoa, Pello Zabalaren beste hau:

Norbera hala bakeaturik, Aitarekiko harremanak hain sano zaindurik, ez da harritzekoa azken aldean bizitzarekiko azaldu digun konformidade txunditzekoa (Zabala, P., 2001a, 23).

Urrutiagokoa da Jon Eskisabelen iritzia, bizi-testiguarena baino gehiago idatzien kritikariarena; gauza beretsua esatera dator, ordea:

Bizitzarekin bezala, heriotzarekin erabat lotuta zegoen poeta frantziskotarra. Bizitzeko grinak eta fedearen segurtasunak lagundu zion heriotzaren gertutasunerako hobeto moldatzen. Horrela, minbiziak eragindako gaitzak epaia emana zuela jakin zuenean, ez zuen bizipoza erabat galdu, eta idazteari lotu zitzaion azkenera arte (Eskisabel, 2001, 113).

Gandiagaren bizitzako azken egunetako batean bisitatu zuen Marian Lizarralde adiskideak hura –hil baino bost egun lehenago–. *Elorri* liburua eskuetan zuela aurkitu zuen, «postit horiz josita»... Bere hiletarako poemarik egokiena aukeratzen ari zen. Eta «zer moduz, Gandiaga» galdetu zionean: «Bake osoan nago... lasai... Bakea dut lagun... gorputzak utzi nau... ez dit erantzun... baina... oso bakean nago... Bai», erantzun omen zion hitz-hari mehe eta etenaz. Eta arrautza gorringoaren metaforarekin deskribatu zion bere egoera: zuringoak –gorputzak– alde egina zion, mintz eta gutzi; baina gorringoa hantxe zegoen oso-osorik.⁴²

Berak hainbestetan kantaturiko bizipozak lurrean jarraituko zuen itxaropenaz eta atseginaz hil zen, X. Mendiguren E. idazleak seinalatua duenez, poetaren beraren hitzak erabiliz:

Bitorianok berak (...) dotorezia baikorrez irudikatu zuen bere heriotza, frantziskotarren humiltasuna eta arbasoen espiritu paganoa uztartuz: ‘Hil ondoren / poza dadila lurrean / opa ahal izatearen / atsegina daukat’ (Mendiguren, 2001, 61).

⁴² Marianek bere egunkarian jaso zituen bisita hartako bizipenak eta harengandik entzundako hitzak. Beraren baimenaz aipatu dugu hemen eta beherago, Gandiagaren bizitzako azken uneetako sentimenduen eta iritzien lekuko bizi-bizia delako.

Laburbilduz

Sebastian García Trujillok azpimarratu izan ditu, beste inork baino gehiago, Gandiagaren idatzietako espiritu eta inspirazio frantziskotarrak; behin baino gehiagotan ekarri dugun beraren *Herri maitea*, *Herri dorpea* liburuan 71 aldiz aipatzen ditu Frantzisko Asiskoa edo ‘frantziskotarra’ hitza, Gandiagari buruz ari delarik, gehienbat.

Sintesi gisa edo, beste kritikariek Gandiagarengan aurkitu izan dituzten ezaugarriok batera ematen dizkigu Jose Luis Padrón-ek honako testu sintetikoan:

Gizakiarekin, kulturarekin eta euskararekin konpromisoa, existentzialismoaren neke-pena, frantziskotarrekiko leialtasuna eta ama-lurrarekiko burubatasuna, etengabe esanahitsu eginik bere mezu, berezko ahalmenaz, ulertu errazean (Padrón, 2001a, 42).

Gandiagaren obra osoan aurkitu izan du J. M. Kortazarrek haren inspirazio ebanjelikoa eta frantziskotarra, beraren bizitza pertsonalean ere horiek bizi zituenez gero, beraren iritziz:

Konstante bat dugu hau haren poesia guztian zehar, iturri ebanjelikoaren, frantziskotarraren eta bere bizitza propioaren eragina duen osagai iraunkorra (Kortazar, J. M., 2004, 66).

Hil zen Gandiaga; eta, J. Azurmendiren iritziz, hura geratu zaigu desagertzeaz dagoen euskal mundu modu baten testigu bakan euskal kulturaren, bere sentimendu modu frantziskotar eta guzti mundu hura bizi eta kantatzeko eran.

Gandiaga, laster ja egongo ez den mundu baten presentzia kasik bakarra izango da gure kulturaren, bere modura: euskal mundu zahar apal batena eta sentimendu frantziskotar batena munduarentzat (Azurmendi, 2004).

III. TTIRRITTAREN PARABOLA

Ttirritta bihurtu zen inurria

Hirurogei literatur kritikari inguru aipatu ditugu aurreko atalean, Gandiagaren poesiaren inspirazio frantziskotarra aurkitu izan dutenak. Autoreek nabarmendu izan dituzten ikuspegi horiek Gandiagaren obra idatzian

nolabait egiaztatzea, hori zen gure lehen asmoa. Honako kapitulu hauek behintzat aztertu beharko genituelakoan Gandiagaren poesian: 1) Izadia, 2) Ederra, 3) Lurra, 4) Gauza txikiak, 5) Jende bajua eta pobreak, 6) Pobretasunaren hautapena, 7) Alaitasuna eta bizipoza, 8) Senide heriotza. Horietako batzuk berariaz ikertuak dituzte kritikariek. Iñaki Sarriugartek aztertua du, adibidez, «Gauza txikien poeta» (Sarriugarte, 1999), eta autore berak Gandiagaren izadiarekiko bizipena eta poesia azalduak ditu (Sarriugarte, 2005, 7-37).

Baina frantziskotar espiritualitatekotzat hartu ohi dituzten ikuspegi eta sentimendu horiek denak Gandiagaren idatzietan banan banan arakatzea eginkizun zabalegia gertatu zen. Eta, ondorioz, gai bat bakarra, Frantzisko Asikoarekin zerikusi handia duena, bestalde, aukeratu dugu geure analisi honetarako: txitxarraren sinboloan –«Ttirritaren parabola» deitu dugun horretan– landu zuena.

Dakigunez, García Trujillo ohartu da gehienbat Gandiagak bere azken urteetan hainbat testutan –argitaratu gabe geratu zirenetan– landu zuen Ttirrittaren gaiaz. Bere *Herri maitea*, *Herri dorpea* liburu aipatuan, «profeta liriko» definitzen du Gandiaga eta horri lotuta ipintzen haren txitxarrarekiko identifikazioa (ik. 135-137), poetaren testu pare bat aipatuz horri buruz (65. oharra, 231. or.); edota «profeta basati» definitzen du (ik. 137. or. eta jarraikoak), eta kontzeptuaren argibidetzat hark bere burua hainbat animaliarekin, txitxar edo ttirritarekin, besteak beste, identifikatu izana dakar (ik. 141. or.). Beste testu pare bat ere aipatua du García Trujillok horri buruz, non Gandiagak bere burua Ttirrita deklaratzeko baitu (96. eta 97. oharrak, 235. or.). Kritikariak ez digu, ordea, testu horien berariazko analisisirik eskaini –ez zegokion seguruenik horretan sartzea–.

Gandiagak txori kantaritzat hartu izan zuen, hartu, bere burua; baina inoiz ez zuen kardantxiloarekin konparatu. Harrokeria handiegia izan zitekeen agian. Bestalde, Gandiagak bere burua animaliekin –azeri, asto, ahuntz, txakur, ttirrita, matxinsalto, arrain, zaldi, edota oiloarekin, adibidez– «parekatzeko joera nabarmena izan» omen zuen, García Trujillok ohartarazten gaituenez.⁴³ Ez dugu uste berdintzerik dagoenik poetak zenbait intsektu edo animaliarekin bere burua konparatu izana, eta txitxarrarekiko aldarrikatzeko duen nolabaiteko identifikazioa.

⁴³ Ik. *Herri maitea*, *Herri dorpea*, a.l., 141. or.

Gandiagaren «Zenbat bider, oraindino» olerkian ageri dira azeria, astoa eta ahuntza; baina ez poetak bere burua horiekin identifikatzeko edo «parekatzeko». Metafora hutsak dira olerki horretan animalioek, eta konparazio zirkunstantzial bat besterik ez du egiten horiekiko, gizonaren bizitza petralaren adibidetzat. Honetara amaitzen da, amaitu ere, olerki hori:

Gizonaren izaera
ez da gitxi petralagoa
abereena baino.

(HGB-2, 121)

Era berean, «Sasiari lotutako astoa bezala» hasten den olerkian antieredutzat hartzen du Gandiagak astoa, bere buruarekiko.

Ahuntzari dagokionez, animalietan horixe bakarrik zuen nolabait gorroto, berak ardura handiz landaturiko zuhaitz gazteak jaten zizkiotelako horrelakoek. Bost aldiz aipatzen du ahuntza bere idatzietan. Inoiz modu deskriptibo soilez,⁴⁴ beste behin, berriz, konparazio oso negatibozko aipamenaz.⁴⁵

Azeriari dagokionez ere ez du iritzi onik animalia horri buruz –otsoari buruz bezala–; besteak beste euskaldunen eskubideen kontrakoak azeritzat dauzka:

Euskalerrria,
eskubideak,
langilearen izena
eta gainetiko
bi mila arrazoi
dakizki azeriak.

Eta otsoa
ardien alde:
ardien konfidantza
irabazi arte.

(*Euskalminez*, 123)

Horrexegatik ere, eta bertsolari bihurtuta, ez du bere adiskidea azeriarekin parekatu gura:

⁴⁴ «Hontzek, urubiek-eta jotzen dituzten uju-uju eta garramiztoak nabarmentzen dira ilunpeko baretasunean, baita ahuntzen txintzarriak eta azerien zaunka hirukoitzak ere» (*Hegats* 1997, 13. or.).

⁴⁵ «Nire adinekoak eskolara zebiltzan, baina ni sasi ertzetan lotzen nituen ahuntzak baino eskolatu gabeagoa nintzen» (*Hegats* 1990, 26. or.).

Itxurari begiratzuz
 ibili naiz mingotsa;
 beste gauzarik da barruz:
 argia ta zorrotza;
 azeri ez dela diot,
 ez da ere bildotsa;
 zer galdurik ez duenez
 zuzena du bihotza.

(«Juan Mari Sarasola», argg.)

Matxinsaltoari dagokionez, berriz, bera ez dela matxinsalto dio, nahiz eta horren antzik izan –seguruenik gaztetan mendian saltaka ibiltzeko zuen zolitasunagatik–: «Matxinsalto antza badut ere / ez naiz matxinsalto». Areago, huskeriatan jardutearen sinbolotzat dakar behin behintzat matxinsaltoa, kakalardoa bezala:

Beti daukat esku artean zerbait, kakalardoren bat, matxinsaltoren bat, edozer gauzatxo, huskeria edo horrelako zirtzilkeriaren bat esan nahi dut, zeharo sorgortu naramana, eta, kakalardoaz edo marigorrigoz, edo beste edozein tentelkeriaz aspertu naizenean, orduan naiz konturatzen hartu behar nuen edo ahal nezakeen trenak, autoak, abioiak alde egin duela eta berriz ez dudala halako erarik izango (DGA, 32).

Oiloari buruz konparazioak ere konnotazio negatiboa du García Trujillo dakarren testuan behintzat; Gandiagak ez luke oiloa bezalakoa izan nahi; baina zoritxarrez oiloarena egin izan omen du inoiz.

Interesgarria litzateke, zinez, Gandiagak bere burua ulertzeko eta adierazteko erabiltzen dituen animalien konparazioak eta metaforak ezagutzea; baina ez dugu hori hemengo egitekoa. Ezin utzi, ordea, Tel Aviv-en idatzitako «trilogiako» hiru olerkiak, zakur aurpegiarenak, zinez adierazgarri bezain erdiragarriak, gogora ekarri gabe.⁴⁶

Aipaturiko animaliez esan dugunaz oso bestela kantatu zuen Gandiagak bere bizitzako azken urteetan bereziki txitxarraren kantua.

Bere bizitzan argitaratu zuen *Ahotsik behartu gabe* azken liburuari egin-dako hitzaurrearen hondar-lerroan honako aitorten misterioitsua egin zuen: «Baina nik, ez kirkil, ez kutturlio, txitxar izatea dut erabakia».⁴⁷

⁴⁶ *Adio* aipatu liburuan, 68-70 or., ikus daitezke hiru olerkiok.

⁴⁷ Amaia Iturbidek ondo ohartarazten gaitu zein esaldi harrigarriarekin amaitzen duen Gandiagak bere *Ahotsik behartu gabe* liburuaren sarrera (Iturbide, 2000, 34. or.) Autoreak berak geroago emango zuen azalpenarekin uzten gaitu, ordea; besterik gabe.

Kontua da, 'txitxarra' insektu kantariaren aipamenik ez dela Gandiagak bere bizitzan argitaraturiko obretan ageri, behin izan ezik, «Hiru torreak» poeman, hain zuzen, aurrenik *Oleri* aldizkarian (1968) eta gero azken obra horretan (1997) argitaratuan. Aipamen laburra besterik ez du, ordea, hor txitxarrak, Arantzazuko gauaren deskripzio poetikoaren barruan, non, besteak beste, «txitxarraren kantu leberra» (saiatua) entzuten baitu poetak. Alderantziz, argitaratu gabe utzi zituen testu eta olerki ugarien artean badira hamar testu eta olerki inguru, txitxarrari –edo tiritarrari– buruzkoak –horietakoren batzuk Sebastian García Trujillok aipatuak–.⁴⁸

Txitxarraren gai sinbolikoak, «Tiritarren parabolak» berretsi dezagun, pisu eta garrantzi oso handia duela uste dugu Gandiagaren azken hamar urteetan, bere «eredutzat» hartu baitzuen insektu kantaria: bere bizimoduaren eta bere poeta-lanaren eredutzat.⁴⁹ Agian haren ibilbide literarioaren lehen aldia «elorri» sinboloak eduki zuenaren pareko garrantzia du «tiritarra» sinboloak haren ibilbidearen azken aldia.

San Frantziskoren biografiak iradoki dio, iradoki ere, Gandiagari txitxarren sinboloa, poetak berak hala nahita eta hala aitortuta. *Ahotsa behartu gabe* liburuaren sarrerako aipaturiko hitzen argibidea eskatu zion kazetariari honetara erantzun zion poetak:

Kutturlioa oso gora joan eta han jarduten da kantuan, zeruan galduta. Bistaz ez da ikusten baina haren kantua entzuten da. Txitxarra, berriz, pikondo baten adarrean agertzen da gure Aita San Frantziskoren historian. Han erreparatu zuen Aita San Frantziskok nola zegoen txitxarra bere betiko musika jotzen. Txitxarra pretensio gutxikoa da, eta sinpatikoa. Kantu espontaneo da txitxarrarena. Kantua gora eta behera askoren ondorioz sortua izan daiteke, biratua eta errebiratua, edo, bestela, hainbeste jira-birarik gabe sortua. Ni azken batean horretara naiz. Horrek ez du esan nahi erraztasunaren edo errazkeriaren bidea maite dudarik. Gauzak denboraz hartu eta astiro pentsatzearen aldekoa naiz, baina tormenturik gabe. Gauzak ahalik eta egokien egin baina bake baten barruan, giro batean. Hori da txitxarraren aipamenarekin adierazi nahi dudana (Zabala, J. L., 1997, 7).

⁴⁸ Horietako hiru testu argitaratuta daude, autorea hil ondoren: «Tiritarra izena aukuratu dut» eta «Tiritarra naiz ni» *Biziminez* liburuan (Biziminez, 2005); «Ez dut lanik egin nahi» *Asisko Frantziskoren eta lagunuen Loretxoak* liburuaren atzealdeko hegalean (Arantzazu E.F., 2003).

⁴⁹ Kirkil kantaria ere bere senidetzat hartu zuen, San Frantziskoren seme jator legez –«Haren perla-soinua, ozen, harro, alai. / Ene txirtxil arlote, / ene txirtxil anai!» (ELR-1, 212. or.)–; baina ez da horrekin identifikatzen; zergatik? Agian San Frantziskoren bizitzan aurkitzen ez duelako horren erreferentziarik.

Zer da kutturlio hori? Bazuen San Frantziskok gehien maite zuen hegazti bat: Hegatxabala edo larretxori txanoduna. Bietara deitzen dio hegaztiari *Asisko Frantzisko* – *Asisko Klara* liburuko euskarazko itzulpenak;⁵⁰ *Hiztegi batuak* ere sinonimotzat edo jotzen ditu bi hitzak.⁵¹ Gandiagak ez bata eta ez bestea erabiltzen ditu. Baina San Frantziskoren hegatxabala edo larretxori txanodunari «kutturlio» deitzen dio; Bizkaian erabiltzen duten hitza da, *La-bayru Hiztegia* testigu; «mendi-oilar» ere deitzen dute nonbait.

1. «Ttirittaren deklarazioa» (1990eko otsailaren 14koa)

1990-02-14 dataekin lau orrialdeko testua idatzi zuen Gandiagak, eskuz, «Ttiritta izena aukeratu dut» hasten dena –*Biziminez* liburu heriotzondokoan argitaratuta dago (76-78 or.)–. «Ttirittaren deklarazioa» deituko diogu dokumentuari, edo TtD, laburduraz.

Urte esanguratsua eta aski erabakigarria da Gandiagaren bizitzan 1990. ekoa. –Artean hamar urte geratuko zitzaizkion, hil baino lehen–. Urte horretako ekainaren 21ean itxi zuten Arantzazuko seminarioa, non Gandiagak 35 urte emanak baitzituen irakasle –61 urte beteak zituen ordurako; jubilatzeko sasoi egokia!–. Lehenxeagokoa da Ttirittaren deklarazioa; baina ordurako arindua zeukaten seminarioko irakasleek beren lana, bi kurtso bakarrik geratzen zirelako bertan; aurrera begirako asmoekin ari ziren haiek ordurako. Gandiagak berak bazekien, ikastaroa amaitzean, Seminariotik Arantzazuko fraideen komentura aldatuko zela bizitzera, eta idaztea izango zuela bertan bere eginkizun nagusia, Ministro probintzialak, Seminarioan errektore izandako eta Gandiaga oso ondo ezagutzen zuen Eusebio Unzurrunzagak, hala eskainita.⁵²

Etorkizun horri begira aldarrikatu zuen, beraz, Ttirittaren deklarazioa. Handik urte batzuetara «Gandiagak Bitorianori» idatzitako gutu-

⁵⁰ «Hegatxabala, arrunki larretxori txanoduna deitua, beste txori guztien gainetik maite zuen» («Perfekzio ispilua», 113. zenb., *Asisko Frantzisko* – *Asisko Klara*, Arantzazu E.F., 2002, 722. or.). San Frantzisko eta Santa Klararen idatzien eta San Frantziskoren inguruko XIII. mendeko idatzi eta legenda biografikoen bilduma da liburua. *Perfekzio ispilua* izenekoa da haietako bat.

⁵¹ Gaztelaniaz ‘alondra’ izena eman izan diote San Frantziskoren txori kutunari, baina agian ‘cogujada’ izan daiteke, María Moliner-en hiztegiaren arabera, «alondra moñuda» ere deitzen dio berak ‘cogujada’-ri.

⁵² 1989-1990 ikastaroa izan zuen, beraz, Gandiagak azkena; hala ere, seminarioan bizitzen jarraitu zuen urtebetez edo, Joseba Etxeberriarekin batera, seminarioa bera zaintze aldera. Gero komentura aldatu zen bizitzera.

nean aitortzen duenez, «Seminarioko zeregina oraindik amaitu orduko hasi zinen zeure etorkizuna asmatzen eta prestatzen. Ttirittaren antzeratsuko izan nahi zenuen aurrerantzean: kantuari emana» («*Bitoriano, adiskide*», argg.).

Interesgarria deritzot aldarrikapen-dokumentua deskribatzeari. Lau orrialde ditu; lehen hirurak, bete-beteak prosaz idatzita daude, eta argi zenbakituta; aldarrikapena burutzeko olerki bat gaineratu zuen –laugarren orrialdean–, Ttirittaren lehen kantu-saiotzat edo. Kaligrafia dotorez dago idatzita dokumentua, eta ez dago ia batere zuzenketa edo eransketarik testu osoan. Horrek esan nahi du, alde zurreratik barruan oso ondo egosita zeukala idazgaia, edo ezagutzen dugun testuaren aurretik zirribororen bat izan zela agian.

Gutunetan izan ezik, Gandiagak ez zuen bere olerki eta testuen buruan datarik idazten; hemengoan berriz, data zehatza idatzi zuen: «Arantzazu, 1990.eko Otsailak 14». Estilo aldetik ez dago gutun moduan idatzita –ez dago inori zuzendua–; baina jendaurreko gutun irekizat har daiteke, hementik aurrera bere izen berria zein izango den agertuz: **Ttirritta**. –Txitxar nahiz ttirritta erabiliko ditu intsektua bera adierazteko; baina beretzat Ttirritta forma aukeratu du–.

Testuko lehen hitza –Ttirritta– azpimarratuta dator jatorrizko eskuizkribuan; areago, dokumentu osoaren gainean ere titulu moduan idatzi zuen Ttirritta, azpimarratuta eta ondo nabarmenduta, aldarrikapen osoa zertaz zen lehen begiratuan argi adierazteko edo.

Honetara hasten da deklarazioa:

Ttirritta izena aukeratu dut, eta ez txirrita, gazteleraizko *cigarra* adierazteko. Txirrita izena Jose Manuel Lujanbio Retegi bertsolari handienarentzako utzi nahi dut. Nik intsektuaren izena eraman nahi dut, udako berotan kantu txirriti eta teenta kantatzen duen harena. Nik ttirritaren antzeratsuko izan nahi dut, aurrerantzean, kantari jarein eta iraupentsua (TtD, 1; *Biziminez*, 76).

Gandiagak ezagutzen du ‘txitxarra’ izena, *cicadinae* intsektua –gaztelaniazko *cigarra*– izendatzeko; berak ere erabilia zuen 1964ko olerki hartan; bestetik ‘txirrita’ ere ezagutzen du –agian Orbelaundik bertatik, nahiz eta anbiguo samarra izan horren erabilera, kirkila ere adierazten baitu lekuren batzuetan–. Baina Txirrita bertsolari ospetsuaren izena da, eta berari bakarririk utzi nahi dio hori. Beste forma aurkitu du intsektua adierazteko, Lapurdin behintzat erabili izan dutena: **Ttirritta**. Azkueren hiztegian aurkitu du

seguruenik, adibide eta guzti: «Ttirritta zagon kantari udak ziraueino beti»⁵³; edo Oxobiren idatzietatik ikasia du.⁵⁴

Izen berriaren aldarrikapena argitze aldera, bizitzaren aldaketa esan nahi du ttirritta kantaria izateko erabakiak, inurri arazotsuaren eta euli alferraren bizimoduaren kontra. Bere erabakiaren inspirazio eta oinarritzat, berriz, San Frantziskoren bizitzako «txitxarraren istorioa» kontatzen du bere erara tes-tuan. Izen berri eta erabaki tinko eta guzti, badaki ez zaiola erraza gertatuko nahi duen biziera berria egitea, bere bizitza osoan inurriarena egin duelako eta aurrerantzean ere «jende inurrien» artean bizi beharko duelako. Eta bere meditazioan jarraituz, ttirrittarena bizitzeko modua eta kantatzeko modua dela, modu duina, saiatzen da defenditzen; pikondoan bizi den txitxarraren bizimodua aukeratzea ez da, bere ustez, «pikondoan bizitzea» *–en la higuera–*, errealitateari ihes egitea, bestelako errealitatea sortzea eta gauzatzea baino.

Pikondoan bizitzea, gutxiren aukera nahiz halabeharra dela, gertatu egiten denez gero, errealitate da, eta izan badena ez dago bere buruz kanpo. Pikondoa aukera bat da, ikusmira bat, jarrera eta egongune bat. Beste era batzuetako intsekuen artean ttirrittak pikondoa hautatu zuen bere talaiatarako. Eta nik ttirritta nere eredutarako (TtD, 3; *Biziminez*, 77).

Argudio ugari eta gogoeta luzearen ondoren, honetara burutu zuen bere aldarria: «Eta nik ttirritta dut neure eredu». Eta berehala hasi zen ttirrittaren bizimodua kantatzen, ttirrittaren kantu moduan:

Ez dut lanik egin nahi,
ez dut nahi balio,
hauxe dut bai helburu
bai desafio.

Ttirritta izan nahi dut
azkenak artio
kantua eta soa
ditut bokazio;
pikondoan fio,
ernai eta iyo,
txirritol txirrio

⁵³ Urruñako Goyetche-rena da aipua, *Fableac edo aleguiac Lafontainenetarik berechiz hartuac* liburukoa.

⁵⁴ Aipatu, ez zuen Gandiagak bere idatzietan inoiz aipatu Oxobi idazlea; baina daitekeena da irakurri izana, batez ere haren *Alegiak* (1926).

txirtxorra jario,
 San Frantziskok poztu nau
 ta hor noakio.

(TtD, 4; *Biziminez*, 75).

2. San Frantziskoren ttirritta

Elorriaren sinboloa zerk iradoki, Arantzazuko lurraldeak eta elorri gainean eserita ikusi ohi zuen Arantzazuko Andre Marik iradoki zioten gure poetari; ttirritaren sinboloa, berriz, bere bizitza osoan bereganatzen jardun den Asisko Frantziskok iradoki zion Gandiagak.

«San Frantziskok poztu nau / ta hor noakio»... Badirudi Aita Frantziskok berak aginduta edo hasi dela ttirritta bezala kantatzen, Santa Maria degli Angeli-ko ttirritta haren antzera, alegia. Arrazoi sendoa du hori, bere bizitzako aldaketa egiteko, bizitzako iraultza esan dezagun: inurri izatetik ttirritta izatera. Bokazio eta misiotzat hartzen du, beraz, Gandiagak ttirritta izatearena; eta horrexek emango dio kementa, bere hautuari buruz zalantzak izango dituenean.

Honetara kontatzen digu gure poetak aipaturiko aldarrikapen-testuan San Frantzisko eta txitxarraren istorioa.

Pikondoan bizi zen ttirritta eta sarri kantatzen zuen ihardun barez. Onez onean beregana deitu zion behin (Frantzisko) Aita dohatsuak eta eskua harengana luzatu eta esan zion: «Ene arreba ttirritta hori, zatozkit». Berehala jarri zitzaion ttirritta eskuetan. Eta hark esan: kanta, ene arreba ttirritta horrek, eta gorets ezazu poz-dardaraz Jauna, zure Kreatzailea». Esaneko, bertan jarri zen ttirritta kantuan, eta ez zen isildu arik eta Jainkoaren gizonak, haren kantuari bere gorespina lotuz, egon ohi zen lekura itzul zedila agindu zion arte (2 Cel., 171)⁵⁵ (TtD, 1; *Biziminez*, 76-77).

⁵⁵ Horrelaxe, iturri-aipamen eta guzti dago Gandiagaren testua. Cel (Celano edo Zelano) hori San Frantziskoren lehen biografoa izan zen, eta haren bi bizitza idatzi zituen; lehenengoa laburragoa eta bigarrena luzeagoa; bigarren hori aipatzen du Gandiagak, horko 171. zenbakian (130. kap.) baitator txitxarraren istorioa. Honetara da osorik istorioa:

«Portziunkulan, Jainkoaren santuaren gelatik hurbil, txitxar bat egoten zen pikondo batean, eta sarri kantuari ematen zion bere ohiko gozotasunez. Egun batean, aita dohatsuak, eskua luzatuz, adeitsu deitu zion beregana: 'Zatozkit, ene arreba txitxarra'. Hau, adimena balu bezala, santuaren eskuetara igo zen berehala. Santuak esan zion: 'Kanta, ene arreba txitxarra, eta goretsi pozkarioz zeure Jaun kreatzailea!' Hura, bizkor obedituz, kantuan hasi

Aita Frantziskorengandik harturiko misioa dela gogoratu beharko du, hain zuzen, geroagoko urteetan ere, bere burua zuritu eta indartzeko, ez baitu erraza ttirritarena egitea bizitzan, inurrien artean; bere eginkizun berria defenditzen du orduan Gandiagak, Frantziskoren hitzak berriro gogoratu:

Ttirittak badu, mundu honetan, betekizun bat ere: 'Kanta, ene arreba, ttirritta horrek, eta gorets esazu poz-dardaraz Jauna, zure Kreatzailea', esan zion Frantzisko Aita dohatsuak ttirrittari (TtD, 2; *Biziminez*, 77-78).

Senide –arreba– da txitxarra ere, kanta eta kanta ari dena pikondoan; ez da, hala ere, inolako kantari ederra –txirritia da haren kanta–; ez da kutturlioa edo hegatzabala, bere hegoetatik zintzilika zeru gainetik kanta dotorea eskaintzen diguna. Intsektu txikia da txitxarra –bizpaihuru zentimetro luze–, pikondoan, arbolaren hosto handien atzean ia ezkutuan kantu monotonoan –«teentan»– diharduena. Xume-xumea delako aukeratu du, besteak beste, txitxarra –ttirritta– bere eredutzat Gandiaga «gauza txikien poetak».

Txitxarra ez du beste sorkarien pareko senide bakarrik gure fraide poetak, eta bai beraren frantziskotar eta poeta izaera ongien adierazten duena ere. Intsektuaren izenaren forma ugarien artean ttirittak bi aldiz txikia dirudi, «tt» bustiaren soinu bikoitz horrekin, intsektu «ttattara» azken batez. Horrek dakarkio seguruenik gogora, «anaia txikarrak» izendatu zituela San Frantziskok bere fraideak.

Bere buruaren metaforatzat har ditzake Gandiagak azeria, astoa, zakurra, etab., baina metafora baino askoz gehiago du 'txitxarra' intsektua Ttirritta poetak. Fraide poetaren sinbolo bihurtu da txitxarra: horren bizimoduaren eta horren poesiaren sinbolo da, beraren bizitzaren eta izaeraren sinbolo bihurtua zen bezala elorria.⁵⁶ Eta ildo horretarik bere maisu aldarrikatu du txitxarra –hemen txirrita–:

zen, eta ez zion kantatzeari utzi, harik eta Jainkoaren gizonak, bere gorespina haren kantuarrekin bat egin ondoren, ohiko tokira hegan egiteko agindu zion arte. Eta hantxe egon zen etengabe zortzi egunez, lotu izan balute bezala. Santua gelatik jaisten zen bakoitzean, txitxarra bere eskuez ukitu eta kantatzeko agintzen zion, eta hura beti prest agertzen zen santuaren esana betetzeko.

Azkenean, santuak esan zien lagunei: 'Eman diezaiogun geure arreba txitxarrari alde egiteko baimena, bere gorespen-kantuekin aski alaitu gaitu-eta orain arte; eta ez dadila gure giza natura honelako gauzengatik harrotu'.

Eta, baimena hartuta, txitxarrak berehala alde egin zuen eta ez zen gehiago azaldu. Hau guztia ikusirik, biziki harritu ziren anaiak».

⁵⁶ Ik. Otaegi, 1995, 156-158 or. Bertan azaltzen du metaforaren eta sinboloaren arteko aldea, Gandiagari buruz ari delarik, hain zuzen ere.

Txirrita intsektuaren
 eskolakoa naiz.
 Beroak kilikatzen
 didanean barrua,
 kantu monotonoa
 errepikatzen dut.

(«Txirrita intsektuaren», argg.)

Maisu eta eredu du, beraz, txitxarra: bizitzako eredu eta kantaritzako (idazletzako) eredu. Areago, identifikazio sinbolikoaz harantz, nolabaiteko identifikazio sakramentalak ere gertatzen dela dirudi Gandiagaren azken urteetako bizitzan, intsektuaren eta poetaren, txitxarraren eta Ttirrittaren artean. Ereduaren eta irudiaren artean gertatzen den identifikazio sakramentalak: «Ttirritta –txitxarra– naiz, izan».

Ttirritta naiz ni
 uztaileko iratzeak
 bezalako berdea
 Matxinsalto antza badut ere
 ez naiz matxinsalto
 Kantatzea zait gustuko
 kantuan berriz hasi eta hasi
 aritzea
 amaigabeko hasi eta hasi
 amaibakoan.

(Biziminez, 75)

3. Ttirrittaren bizi-eredua: Ttirritta vs. inurria

Txitxarra (ttirritta) eta inurria aurrez aurre agertu ohi dira alegietan, bata bestearen kontrako: txitxarra kanta eta kanta, inurria lan eta lan. Ezinikusia diote elkarri. Halaxe irudikatzen ditu Gandiagak ere. Honetara amaitzen da aurreko olerkia:

Txindurriek ez naute
 bistan ikusi nahi
 besterik gabe.

Berak ere inurriarena egin du bere bizitzan, 45 urtez; baina halako batean aldatzea erabaki du, ttirritta izatea aukeratuz. Zinezko iraultza bere bizimoldean. Eta halaxe egin du, Mendebaldeko tradizio moderno indar-

tsuaren, «homo faber» industrial edo ekoizlearen gorazarrea egiten duenaren aurrez aurre jarritz; tradizio horrexen sinboloak erabiliz, egin ere: txitxarra eta inurria.⁵⁷ Honela dio bere aldarrikapenaren bigarren paragrafoan:

Ohizko bizimodu zeregintsuari ihes egin nahi diot, inurriak gorabahera –aspertu naiz inurri izatez–, ez dut pilatzaile-lanik egin nahi, ttirritta bezala, irabazirik gabeko kantari oparotsu izan nahi dut. Ez dut izan nahi euli, «ezer onik egin ez eta besteen lana alperrik galtzen dutenatarikoa». S.B.L.M. Eulia eta ttirritta bereizten ez dakitenengandik jaso beharko dut zimiko zorrotzik (TtD, 1; *Biziminez*, 76).

Euliarenak ere azalpenen bat merezi du hemen. Alferkeriaren sinboloa da eulia oro har; horrelaxe ulertzen zuen Frantzisko Asiskoak ere, eta fraide alferrei «euliak» deitzen zien haserre eta garrazki.⁵⁸ Ba omen dira, ordea, inurriak, eulia eta ttirritta bereizten ez dituztenak, eta biak berdin alfertzat jotzen dituztenak, ttirritaren kantari-eginkizuna aintzat hartu gabe. Horrelako fraide (edo bestelako) inurrien beldur da Gandiaga.

Bere bizitzako iraultza egiten ari dela sentitzen du; egia da bizitza osoan ttirritta izan gura zuela, baina inurriarena egin du, egin:

Bizitza guztian nahi izan ukan dut ttirritta izan, baina jaio orduko hartu nuen hezierari jarraiki, inurri bizimodua egin dut bizitzako hirurogei urteotan. Hala ere nik uste dut izatez eta jitez naizenera behar dudala itzuli, beranduari eta esperientzia berriaren arriskuari etsipenez edo bel-

⁵⁷ La Fontaine (1621-1695) eta Samaniegogandik (1745-1801) hona, kontaezin beste aldaera eta denetariko iruzkin izan ditu txitxarraren eta inurriaren alegiak. Jatorria Esoporengan du, baina hark inurria eta kakalardoa ipini zituen aurrez aurre; ez liguke Gandiagaren parabolarako balioko.

⁵⁸ Gandiagak ematen dituen «S.B.L.M.» sigla horiek, «San Bonabenturaren Legenda Maior» (edo Legenda Luzea) adierazten dute. Hona hemen horko testuetako bat (6. zenb.): «Nor bait alferkerian edo hara-hona ibiliz ikusten bazuen, besteen lanetik bizi guran, anaia eulia deitu behar zitzaioela uste zuen, halakoa, ezer onik egin ez eta besteen egite onak lardas-katuz, guztientzat pertsona zirtzil eta mespretxagarri bihurtzen baita. Horregatik esan zuen behin: 'Nire anaiek lan egiten eta zerbaitetan jardutea nahi dut, alferkeriara emanak, pentsamendu edo berriketa txarretan ibil ez daitezen».

Horri buruz, modu biziagoz eta bizitzako gertakari bezala kontatzen du honako hau San Frantziskoren biografoen *Perugiako Legenda* izenekoak (97. zenb.): «Ordenaren hasieran, anaia Rivo Torton bizi zirela, bazen haien artean anaia bat otoitz gutxi egiten zuena, lanik batere ez eta limosna bila ere joan nahi ez zuena, lotsa ematen ziolako, baina ongi jaten zuena. Hau guztia ikusita, Frantziskok Espiritu Santuaren argiz jakin zuen, hura gizon haragikoia zela, eta esan zion: 'Zoaz zeure bidetik, anaia eulia, zeure anaien lana irentsi eta Jainko-lanetan alfer izan nahi baituzu, anaia erlamandoak bezala: ez du irabazi eta lan egin nahi, baina erle zintzoen lan eta irabazitik jaten du».

durrez begiratu gabe. Ausardia handia beharko dut hartutako erabakia aurrera ateratzeko: Lehenengo, inurri itxura eman dut orain artean, inurri itxura ematen saiatu naiz behintzat. Gero, inurri-pentsamoldea duen jendetartean bertan jarraitu gura dut, ahal izatera, eta denen aurrean aitortu eta bizi izatera eraman ttirritta izateko nere gogo eta erabakia (TtD, 2; *Biziminez*, 77).

Hain zuzen ere, biziera eskizofreniko horrexek eragin zion bere bizitzako krisirik handiena, non psikiatraren eskuetan jarri behar izan baitzuen bere burua, Iñaki Sarriugarteren hitzetan: «Jokabide horrek [zintzotasunezkoak], inurri langile perfektionista izan behar horrek, krisira eroan eban gizaki kezkaz beterikoa» (HLI, 30). Eta aztertzaile berak dioenez: «... gizonari denbora galtzen ikasi behar ebala esan eutson psikiatrak eta gogotik ahalegindu zan gizona denbora galtzen, astia irabazten, inurritasunetik ttirrittasunera igaro ahal izateko» (HLI, 31).

Inurriarena egiteari lotuta dago, beraz, zintzotasunaren kontzeptua. Jabetuta dago Gandiaga, zintzo – «morroi esaneko» eta aginduak eta betebeharrak ahalik eta ongien bete zale eta bete beharreko– obsesio bihurtu zaiola ‘behar’ hori bere bizitzan. Horixe «aurpegiratzen» dio nolabait, hain zuzen ere, psikiatrak bere lehen elkarrizketatik bertatik:

Begi-belarriz bizi zara erregelamenduen xehapen bakoitzera, zure nagusiek konfiantza guztia dute zuregan, denean zara zintzo eta aurretiaz dakite agintzen dizuten guztia ondo baino hobeto egiten saiatuko zarena (DGA, 8).

Hori 1981ean edo izan zen. Baina lehenagotik konturatuta zegoen horretaz Gandiaga bera, 1978an Lurralde Santura egindako erromesaldian, gorago aipatua dugun Tel Aviv-eko hotelean idatzitako «trilogiako» batean, «Begien osteko zakurra» olerkian, ageri duenez:

Zintzotasun tonto batez
tonto galanta izan den
zakur honi
erruki diot
alferrikako
errukia bada ere.

(*Adio*, 69)

Une hartan etsipena ageri bazuen ere Gandiagak, zilegi bekigu mahairatzea, hipotesi bezala behintzat, hantxe hasi zela –Jesusen lurraldeko erromesaldian bere aurpegia zakurrarenaren itxurako ikustean– haren «konbertsio-

prozesua» esan dezakeguna: gizon zintzo-estua, kezkatu eta gogorra izatetik, gizon libre, bakezko eta gozoagoa izatera. Eta inurri-bizieratik ttirritta-bizierarako.⁵⁹ Prozesu hori, ordea, luzea izango da, tarteko krisi eta psikiatraren salaketa garratz eta guzti. 1990eko «Ttirrittaren deklarazioan» jauzia egin zuen, egin: erabakigarria. Hala ere, borrokan jarraituko dute bata bestearen aurka ondorengo urteetan ere Gandiagaren «inurritasunak» eta «ttirrittata-sunak», azken urteetan eta bereziki azken gaixoaldian eta hilzoriko aste eta egunetan heriotzaren aurrean agertu eta erakutsi zuen askatasun eta lasaitasunera –barne-bake handira– iritsi arte. Sarriugartek ondo asko agertzen duela uste dugu aldaketa hori:

Zintzotasun «behartu» batetik, bere buruarekiko zintzo izatera pasatu da poeta. Inurri zintzo izateari itxi eta kantari oparotsu bihurtu da. Berez zintzoa zana orain zintzoagoa da (HLI, 31).

Zer da, beraz, txitxarra –ttirritta– izatea bizitzan? Edo ttirrittaren eredura hartzea bizitza? Lehen aipaturiko «txikitasunaren hautapenez» gain, Gandiagak berak argituko digu ongien zer adierazi nahi duen Ttirritta izena eta horren biziera aukeratzean:

Biziera jakin bat erakusten du aurrenik gure poetarentzat ttirritta kantiariak, Asisko Frantziskorentzat adierazten zuen bezala seguruenik, bestalde:

Ttirritta izate-modu bat da, aritze modu bat, agertze modu bat, bokazio bat eta erabaki bat (TtD, 2; *Biziminez*, 77).

Hiru ezaugarri behintzat baditu biziera horrek, inurriarenari aurrez aurre ipinita: Etekinaren morroi ez izatea, lanaren morroi ez izatea, eta doakotasuna balioztatzea bitzitzan.

a) Interes eta etekin ekonomiko edo bestelakoari begira bakarrik edo batez ere horiei begira ez bizitzea da ttirrittaren bizimodua, inurriarenaren kontrara ipiniz eta hori kritikatuaz dioen moduan:

Ttirrittak ere besteak ditu bere neurri. Bere inguruan mundu guztia ari da zerbait emendiozkotan, onurakotan. Egitearen emankortasunak, irabazkinak, etekinak markatzen du pertsonen, animalien eta gauzen balioa. Ekoizpen eta produkzio gaitasuna da estimatzen, miresten eta goستن dena. Ikusi egin behar da, bistan egon behar du ihardute ororen probetxutasunak («*Hemen dago Ttirritta*», argg.).

⁵⁹ Gandiagak berak aitortu zuenez, apunte piloa idatzi zuen erromesaldi hartan; oso interesgarriak ziratekeen horiek hemen jaulki dugun hipotesia egiaztatzeko; baina zoritxarrez, bidaia haietakoetatik ez zaizkigu hiru olerkiak eta bestelako testu laburren bat besterik iritsi.

b) Arazokerian, lanerako eta lanak harrapatuta ez bizitzea da ttirritta izatea, berriro ere inurriaren bizikera eta irizpideari kontrajarritz:

Inurrien mundu honetan asko jazten du bat eginkizun eta arazo hauetan burubelarri sartuta nabil esateak. Probetxuzko gizontzat jotzen du halakoa edonork, eta poza ematen du halakotzat hartu izateak. Alderantziz, berriz, nork agertu behar du inoren aurrean, berak ez duela ez egiteko bereizirik, ez lan-modu jakinik, erantzunaz? Seguruena ez diote esango, baina gizajo ikusiko dute halakoa, hurrek berek ere. Ttirritta, ostera, ez da gizajo, ez errukarri (TtD, 2; *Biziminez*, 76).

d) Ttirittak, ordea, bere balio-irizpideak ditu – «ttirritta ez da gizajo, ez errukarri»–, eta horietan funtsezko bat: bizitzaren doakotasuna eta doako gauza eta eginkizun «txikietan» jardutea; hala nola: poesia, jolasa, kontenplazioa, otoitza, kanta, etab.

Gure ttirritta euskalduna da, fraide frantziskotarra da, eta huskeria-txoak idaztea, otoitz egitea, paisaiari begira egotea, zoardi tipilera adi irautea eta horrelakoak gustatzen zaizkio, baita hunkiberatasuna, dohakotasuna, jolasbidea, huskeria, filosofaritza, erlijiojarritza, solidaritza eta gure arteko bizimodu sistemak gutxiesten dituen beste balio arin edo hutsaren hurrengo batzuk («*Hemen dago Ttirritta*», argg.).

Bere poesia-kantarako euskara –hizkuntza txikia eta errentagarritasun ekonomikorik gabea– aukeratu izanak ere doakotasun-balioa agertzen du; beren negozioetan eta etekinetan dabiltzanek balio gabetzat gutxietsi eta baztertzan duten hizkuntza «zoragarri» horixe maite du, hain zuzen, Ttirittak:

Ttirritta ez da alferrik euskalduna. Ekonomistek, merkatariek, enpresariak, handinahiek eta ezertarako behar ez duten edo ezertarako aintzat hartzen ez duten hizkuntza du, gizarte batek bere harremanetarako sortu duen hots arautuen bidezko ahalbide zoragarria («*Hemen dago Ttirritta*», argg.).

Gandiagaren doakotasunaren alderdi horixe azpimarratu zuen bereziki Telesforo Zuriarrainek haren hiletakoan egin zuen homilian, gorago ere seinatu dugunez:

Dohaineko alderdiak maite zituen batez ere Bitorianok. Natura, artea, poesia, eta, nola ez, lagunen adiskidetasuna, eta bereziki bere Jainko maitea. Bere poemak ez dira jaio errentabilidatearen alde, baizik eta denbora galduren alde, edertasuna gozamen bihurtzearen truke, eta batez ere bere barruaren adierazgarri utsean (Zuriarrain, 2001, 21. or.).

Adibide konkretu bat ekarri nahi dugu Gandiagaren jarrera hori argitze aldera. Bera SGAE (Sociedad General de Autores españoles) elkarte horretan sartua zuten nonbait; baina ez zion hortik autore eskubideak kobratzeari jaramon handirik egiten, bere olerkiak izanik ere kantuz erabilienak garai batean euskal kantarien artean. Honetara aitortu zion J. M. Iriondo kazetariari:

Ez nuen sekula pentsatu nire poesiak inork kantatuko zituenik, neuk ere ez nituen kantatu-eta. Gero ikusi dut hartu dituztela eta kantatu. Pozik nago. Edonork kanta ditzake. Nire poesiak zerbaiterako balio badie, esku-bide osoa dute. Herri pobrea gara gu, eta duguna duenari eman behar zaio. Nik herri hori zerbaitetan serbitu ahal izatea, poz haundia da niretzat (Iriondo, 1977, 26).

Laburbilduz edo, Ttirittaren deklarazioarekin bere bizitzako azken hamar urteetako ibilbide aszetiko-literarioari ekin zion Gandiagak. Lanari ez dio inoiz uko egingo –maite du lana; ez da inurria, baina ezta eulia ere–. Hala ere, ez du lanerako bizi nahi, ez du bizi gura «beharrak» harrapatuta. «Jubilatuaren» espiritu alaiatz bete nahi du bere eginkizuna: poesia idaztea eta kantatzea. Doakotasuna: horixe da jubilatuaeren pribilegioa, bizitza doanik bizi ahal izatea, errentagarritasunaren eta produktibitatearen lege eta morrontza pean ibili gabe.

4. Ttirittaren poetika: doako kantua

... Eta Gandiaga jubilatuta dago 1990etik aurrera: seminarioko lanetatik, bere sasoiko urteak bertan mutikoekin eman ondoren irakaskuntzan; eta kanpoko apaiz-lanak tartean. Aurrerantzean libre geratuko da Arantzazuko komentuan, olerkiak idazten jarraitzeko, eta bestelako eginkizun berezirik gabe –nagusiek halaxe adierazita gainera–. Hemendik aurrera nahi adina denbora izango du berak benetan atsegin duen hartan jarduteko: poesia idazten.

Behin batean aitak esan omen zion Bitorianori: «Zuk besteko eskola izan banau nik, zer ez ete neban eskribiduko!» Aitaren poeta- eta idazle-dohainak goraiapatuz, idazle bezala berak izan duen aukera ona aitortzen du Gandiagak: «Hainbat eta hainbatek ez du / nik hainbesteko / idatzi ahal zoririk ukan». Eskola hartu ahal izan du, aitak ez bezala, eta betarik ere izan du idazteko, beste hainbatek baino gehiago: «Irakurri ahal izan dut / eta idatzi ahal izateko denborarik / ez zait faltatu».⁶⁰

⁶⁰ Autorea hil ondoren argitaraturiko «Hainbat eta hainbatek» olerkitik daude jasota ai-puok (*Adio*, 42-43 or.).

Gustukoa zuen Gandiagak idaztea; baina atsegingarria bezain kezka gait gertatu zitzaion bere bizitzan, sarritan berak aitortu zuenez. Arestian adierazi duenaren bestaldera, behin baino gehiagotan kexatu izan zen, astirik gutxi geratzen zitzaiola idazteko bere astebarruko irakasle-lanen eta asteburuetako apaiz-eginkizunen artean. Bere bizitzaren azken aldera honetara idatzi zuen artean:

Zenbat kantu hil
daramadan barruan!
Zenbat kantu hil,
lana deritzonak itoa,
zenbat kantu hil,
homo faber-aren zerbitzu
itsuan!

(JSG, 123)

Fraide kazetariaren galderari erantzunez, zera zioen behin batean:

Zuk ondo dakizu gure berri. Zenbat asti une izaten dugun eta abar. Goizetik eta arratsaldetik eskola eman, koaderno mordoak zuzendu, apaiz eta fraide egintzetan jardun eta abarrek, ez digu beta handirik eskaintzen, ez eta poesietan barrentzeko gogo-girorik. Jende arrunt gehienak bezala oziorako asti gutxiegi. Bestalde ez dut uste idazteko erraztasun eta gauzatasun handiegirik dudarik ere (Anasagasti, 1973, 374-376).

Berrogeita sei urte bete zituenean bere bizitzari atzera begira, «Jokabidea» tituluko meditazioa idatzi zuen (1974). Irudi politaz, adierazten digu hor Gandiagak bere bizitzan gertatu zitzaion eginkizun ugarien sakabaketa:

Berrogeita sei urte ditut. Artalde handi bat larrez, txakurrik gabe eta bakarrik eramaten datorrena bezala etorri naiz urte muga honetara. Norantz eraman behar dudan dakidala jokatu dut: Eguzkia egun oro jaiotzen den alderantz, alegia. Jokabidea jakinki ere ez da gauza erraza inoren artalde handi bat bide askoz markatua den mendiz nahiz larrez eramatea. Aldapan ixurritako uraren antzera mila aritan edo behatzetan zabalitzen zitzaidan noiznahi alde askotarantz: fraide frantziskotar naizenez komunitate bizitza behar izan dut bizi, apaiz naizenez apostoladu lanetan jardun behar izan dut, irakasle naizenez irakaskintzan ari behar izan dut ordurik gehienetan, idazteko gogoari ere amor eman behar izan diot noizbaitzuetan, nahiz eta astiune eta lotarako orduei atsedena kendu, eta aiurri urdurikoa naizenez aurrean aurkitzen izan ditudan eginkizun askori heldu izan behar izan diet, agi dagoenez, ezertan ezer asko aurreratu gabe («*Berrogei ta sei urte ditut*», argg.).

Denbora galtzeko esan zion psikiatrak; baina denbora ematen ari da bera, idazten eman ere. Hala ere, denbora lapurtzen ari ote den kezka gertzen zaio artean, *Argia*-ko bi kazetariei aitortu zienez:

Eta hark [psikiatrak] esan zidan denbora galtzen ikasi behar nuela. Orduan, denbora galtzea niretzako idaztea zen. Hori bai, sentsazioa nuen... ez dakit, lapurretan bezala idatzi dudala askotan. Beste gauza bati zor nion denbora ohostuz. Inpresio hori badaukat; lapurretan egin dudala (Uria, Iñaki – Zubiria, Pello, 1985, 27).

Gandiagak ez zuen sekula bereganatu denbora galtzearen filosofia; zerbait ezinezko beraren izakeran. Dena dela, eta psikiatrak agindutakoa irauliz, hain zuzen, «denbora galdu alde» idazteari heldu omen zion krisialdi hartan –ez ote zion denbora ez galtzearen heldu, benetan, idazteari?–, eta horrela osatu zuen titulu bereko liburu harrigarria:

Eta lasai lasai lasai, nere buruarekiko batere obligaziorik gabe, espansio bezala, eta behar nituen esplikatu nere barruan orduan bizi nituen horiek, gaitza sortu zidaten gauza horiek. (...) Orduan nik hartzen nuen papera eta poliki poliki kezka bat etortzen bazitzaidan kezka hari buruz idazten nuen. Psikiatraren aurrean banengo bezala (Uria, Iñaki – Zubiria, Pello, 1985, 27).

Atseginaren eta nekearen, denbora ematearen eta galtzearen artean bizi izan zuen, beraz, Gandiagak bere bizitzan idazletza, bere burua errudun sentituz sarritan. Orain behingoz bazirudien askatasun osoz eta lasaitasun onean bere denbora idazteari emateko sasoia iritsia zitzaioala.

Beste aitorpen –aitortza– mindu hau, berriz, 1990. urtearen ondokoa da, Ttirittaren deklarazioa egin ostekoa. Idazlearen eginkizuna nola sentitzen duen adierazteko eskema labur modukoa idatzia du. Orduan atzera begiratuz, bere burua salatzen du ia erreminez, nagusiek agindutako betebeharrak betebehar, bere idazteko gogoari leku handiagorik eman ez izanagatik, eta handik aurrerako bere idazle-eginkizuna berretsiz aldi berean:

Nere gustua [idaztearena] gehiagotan egin ez badut, beste zereginen –eskolen, apaiz arazoan, eskulanean–, hortarako giro faltaren eta beste arrazoi eta aitzakiaz gain, nere herabetasun, kikiltasun, lotsartasunarengatik [sic] ere izan da eta ez gutxi; kemen gehiago izan banu, arriskatu-zaleago izan banintz, nagusiei esaneko izateaz gain, neuretasunean argiago agertu izan banintzaie, ez zitzaidan gertatu zaidanik jazoko. Nik uste dut geratzen zaizkidan egunetan ttirittarena egiten utziko didatela nere anaia eta nere nagusiek. Nik egin dezakedan gauzarik eta eginkizunik egokiena horixe litzateke eta («*Idaztea = / denbora gustora ematea*», argg.).

Gogokoen zuena eta duena egin ahal izateko beta etorri zaio, beraz, Gandiaga idazleari 1990ean: askatasun osoz idazten jarduteko aukera. Eta oso pozik ageri da bera, eta lasai aurrera begira...⁶¹ Hala ere, idatzi nahi eta «beharraren» eta idatzi ezinaren artean, lasaitasunaren eta kezkaeren artean, honetara agertuko du bere egoera handik urte batzuetara (1998):

Han zegoen, bi ukalondoak mahaian eta eskuartearen burua. Bazuen orain idazteko astirik. Hala ere ez zion heltzen aurrean zuen kuartilen gaineko parker boligrafo tinta belzdunari. Gaur ere, beste behin gehiagoz, zuri geratuko zaizkio kuartilak, bestalde egunean baino egunean horitzenago zihoazkion kuartilak. Baina orain bazuen idazteko astirik. Komunitateko fraideek ez zioten ematen zereginik. Eurak bai arituko ziren mila eginkizunetan (...) Berari ordea ez zioten komunitateak batera egin ohi zituen egin beharreko gainerakorik eskatzen, eta hori berori ere ez gogor («*Han zegoen, bi ukalondoak mahaian*», argg.).

Fraidearen bizi-filosofia berria adierazten duen bezala, idazlearen idazteko modu berria ere esan nahi du Ttirittaren deklarazioak. *Denbora galdu alde* idaztearen esperientzia bizi ondoren, liburuaren azken aurreko testuan, honetara agertu zuen lehenagoko eta orduko idazteko moduen aldea:

Irteten utzi. Jarioari dariola utzi.
Asko ala gutxi, utzi. Datorrela utzi,
etorri datorrenari.
Noizbait etsi zuen horretara. Hasiera,
erdiko eta akabera buruan ez zituen
arte idazten hasiko ez zenetakoa zen.
Baina noizko ondu ezer ganorazkorik
buruan, idazteko baino beste edozer-
tarako erabili behar bazuen burua?

(DGA, 158)

Txitxarraren bizimodua eramatearekin batera, txitxarraren lan-modua egin nahi du —«gelditu gabe dabil egiñaz tir... tir... tir...» intsektua⁶²—. Txitxarraren kantaren modukoak izango dira Ttirittaren olerkiak hemendik aurrera. Zilegi bekigu berriro gogoratzea deklarazioko hitzok:

Nik intsektuaren izena eramán nahi dut, udako berotan kantu txirriti eta teenta kantatzen duen harena. Nik ttirittaren antzeratsuko izan nahi dut, aurrerrantzean, kantari jarein eta iraupentsua (TtD, 1).

⁶¹ Gogoan dut nola egin zigun garai hartan bisita Donostiako gure frantziskotar anaiartera, eta lasai eta pozik eman zigun bere aurrerrantzerako destinoaren berri.

⁶² Satarka, in: *Euskal Esnalea*, 1924, 43. or.

Teenta... kantu txirritia, jareina eta iraupentsua... «Txitxarraren kantu leberra» idatzi zuen urte asko lehenago: gogotsu eta saiatua esan nahi du hitz horrek. Txitxarrarena «espontaneo» dela esana du, ez «biratua eta erre-biratua»; baina barruan landua, bestalde, eta ez errazkeriatan dabilenarena.

Inguruaren –inurrien– presiorik gabeko kanta da txitxarrarena, interes eta errentabilitaterik gabe eskaintzen duena: doako kanta, «poesia poesia-rren». Eta berezkoa –librea, «jareina»– du txitxarrak bere kanta. Horixe du eredu Ttirittak.

Idazten dudana nire askatasunez idazten dut. Gogoak emandakoa idazten dut. Nire kezkek existentzialak dira. Haragitik eta arimatik sortzen diren problemak, esankizunak eta ateraldiak dituzu. Askotan, boligrafoa hartu eta zeure burua ezagutzeko idazten duzu. Bestalde, holako eta halako idazteko esaten didatenek jakin beharko lukete idaztea gogorra dela. Ez da aurrenekoan asmatzen. Eta, asmatzen baduzu, zorionekoa zu! Egun horretan Fray Luis de Leon irakurtzeko moduan izango zara, ospakizun modura. Gehienetan asko saiatu behar duzu idatzi nahi duzuna idazteko, adierazi nahi duzuna paperean zuk nahi bezala adierazteko (Elustondo, 1997, 26.).

Ttirritia ez da «interesgarria» inorentzat, ezta Jainkoarentzat ere; hala ere –horrexegatik agian– doan, otoiitzean, kantatzearen atsegin hutsez, eskaintzen dio gure poetak bere txitxar-kantua Jainkoari, Horren ederrak eraginda eta horixe ospatzeko abestu beharrez, besterik gabe:

Ez duzu nire beharrik,
nik bai, ostera, zurerik.
Ez duzu nire beharrik,
Zu egun handia zara
ni txitxarra bat bakarrik.

Zeure eder handia da
ni kantura naramana,
zeure eder handia da;
eder hori da pozera,
kantatzera nakarrena.

Ez duzu nire beharrik,
egun iaioa izanik,
ez duzu nire beharrik;
baina nik zu behar zaitut
atsegin zaitut eta nik.

(«Ez duzu nire beharrik», argg.)

«Espontaneo» da txitxarraren kantua. Hala ere, «berez» atera dakion poetari olerkia, aurretik barruan landu eta egostearen aldekoa da Ttiritta.⁶³

Eskultorearen lanarekin konparatu izan dute Gandiagaren poesigintza; halaxe, adibidez, poetaren oso laguna zen eta haren lan egiteko modua oso hurbildik ezagutzen zuen Gontzal Mendibilek. Baina lan hori bere barruan egiten zuen, gero naturaltasun osoz kanpora kantatzeko, berez irtengo bali-zaio bezala. Mendibilek berak idatzi zuen:

Behin baino gehiagotan joan izan nintzaion hitz bataren edo besteren bila eta han, hausnarketa sakon baten, barruko bideak arakatzen geratzen baitzen luzaro; trantzean bailitzan, ukabila bekokian jarri eta sakonetik hitza ateratzearen ahaleginen sendoan, gorputza astindu behar zuen horretarako, hitz bakoitzaren bere esanahi zehatza aurkitzeko. Era horretan-txe josten eta janzten zituen hitzak eta esaldi paregabeak (Mendibil, 2001b, 3).⁶⁴

Beste ikuspegi batetik, kritikari hainbatek nabarmendu izan ditu mirespenez Gandiagaren hitzaren eta hizkeraren doitasuna eta zehaztasuna. —«Zentzubako hitzak amorrutan jartzen zuen, eta arranguraz hartu ere. Hitz gutxitan zenbat gauza esan daitekezan zioen berak» (Mendibil, 2001b, 3)—.⁶⁵ Gandiagak berak ere aitortua zuen, bere aldetik, bere buruari ezarritako disziplina hori:

Bakoitzean aukeratzen dudan gaitxoahalik eta hitz zehatz eta juxtu-nez, inongo erretorika eta erretolika gabe adierazten ahalegindu naiz beti. Hitza errealitateari egokitze-lana izan dut eginkizunik eta behinena (...) Ni hitz gutxiren eta nahitaez beharrezko diren haien zale naiz izatez (*Hegats* 1991, 209).⁶⁶

⁶³ Horrelaxe adierazi zion Montse Arregi kazetariari ere: «Hala ere, laburki idazteko ere, hausnarketa luzeak egiten ditut. Asko lan egin behar otutzen zaidanari gorputza emateko» (Arregi, 1998, 31. or.).

⁶⁴ Gontzal Mendibil berak idatzitakoa da, hain zuzen, eskultorearena: «Eskultoreak harria zizelkatzen dauan modu beretsuan zaintzen ebazan hitzak eta honen esangura eta ondorena, ez eban hitz ponpoxorik bilatzen, neurriko eta eraberekoa baino ez, geroan irakurleari gorputza astinduko dautsan hitza, hitz neurtua eta gihartua» (Mendibil, 2001a, 145. or.).

⁶⁵ Antzekoren bat dio Rufino Iraolak ere: «Hain prosa ederrik ez dut aspaldian irakurri. Nola dominatzen duen euskara; eta nola, idazterakoan erabili behar diren errekurtsu denak! Hitz bat ez sobra; ele bat ez alferrik! Dena zehatz eta juxtu. Ez purista eta ez mordoilo. Puntu-puntu dena» (Iraola, 1991, 177 or.).

⁶⁶ Piarres Lafittek bereziki ohartarazi gintuen Gandiagaren olerkiaren ezaugarri horretaz, haren *Elorri* lehen liburua agertu orduko: «Aita Gandiagaren hizkuntza biluzia da, la-

Agian San Frantzisko Asiskoaren eragina ikus dezakegu hizkera zehatz eta laburra lantze horretan ere, hark bere fraide predikariei honelako aholkua –agindua?– emana baitzien:

Anaia hauei [predikariei] ohartarazten eta aholkatzen diet gainera, predikatzen dutenean, beraien hizkera neurritsua eta garbia izan dadila, herriaren probetxu eta eraikuntzarako, bizioak eta bertuteak, zigorra eta aintza hizketa laburrez hots egiten dizkietelarik, labor hitz egin baitzuen Jaunak lurrean (*Asisko Frantzisko...*, 158).⁶⁷

Gandiagaren azken urteetako olerkiak eta kantak argitaratu gabe geratu ziren gehienak. «Argitaratu gabeko poemak» izeneko lau liburuek eman dituzte ezagutzera horietakoren batzuk; asko dago paperean argitaratu gabe oraingoz.⁶⁸ Batzuk burutu gabe, edota eskema huts bezala, utzi zituen autoreak. Gandiagaren poesiari oro har freskotasuna aitortu baldin badiote,⁶⁹ haren azken urteetako poesigintza ageri zaigu bereziki freskoa, jareina eta berezkoa. Perfekzionista zen poeta hura perfekziora iritsia da agian, non inolako perfekzionismorik ez duen behar. Azken urteetako haren poesietan parte handia otoitzak –doakotasun-testuak, askotan jakulatoria hutsak– dira: poesia sinplea –sinpletasun landua–, bat-batekoa, borobila.

Egoki datorkigu hona Jon Kortazarren iritzia, Gandiagaren *Ahotsik behartu gabe* liburuko (1998) olerki berriak irakurrita idatzi zuena:

... ez nuke aipatu gabe utzi [nahi] maisuaren trebetasuna, ia bat-batekoak diren poemetan. Inpresionismo xumean esku nagusia agertu du Gandiagak (Kortazar, J., 1998, 2).

Gehienbat lehenagotik argitaraturiko olerkiez osatua dagoen liburu horretaz gain, bi poema berri, aski luze, argitaratu zituen batez ere bere bizitako azken urteetan: *Gaixondoa* (1996)⁷⁰ eta *Errail Zaharra* (2000).⁷¹ Guz-

burra, xuhurra, kasik idorra eta uherra; iduripenari baino biziki gehiago zor dio gogo hutsari, eta arrazoinari baino arimaren begiari» (Lafitte, 1990, 333. or.).

⁶⁷ San Frantziskok idatzitako *Bigarren Erregelako* 9. kapituluan dago ohar eta aholku hori.

⁶⁸ Interneten, www.gandiaga.com gunean aurki daitezke Gandiagaren literatur idazlan guztiak, paperean argitaratuak nahiz argitaragabeak, poetaren obra osoaren edizio kritikoren barruan.

⁶⁹ «Poeta intimoa, mistikoa batzuetan, estetika aldetik freskoa... frantziskotarren poztasunetik euskal gizarte nekatuaren tristurara egin zuen jauzi azkenean» (Ferreira, 2001, 3. or.).

⁷⁰ *Zurgai*, 1996 uztaila, 18-27 or. Urte berean argitaratu zituzten horko olerkietako batzuk «Los pliegos del Norte» bilduman, «Denbora» titulu pean.

⁷¹ *Zurgai*, 2000 iraila, 116. or.

tiz interesgarria litzateke horien azterketa sakona egitea, Kortazarren iritzia berrestez gain, Gandiagaren urte haietako barne-bizipenak ezagutzeko.

3. Poesia gauza serioa da: Jainkoa da!

Ttirrittaren deklarazioaren ondoren, 1990ekoa da seguruenik Gandiagak idatzitako beste testu labur baina adierazgarri hau ere, «Hemen dago Ttirritta» hasten dena, eta itxuraz burutu gabe utzi zuena. Bizitza osoan inurriarena egin duenak zalantzak ditu inguruko inurrien presioari eusteko gauza izango ote den, batetik; baina, bestalde bere baitan ere betiko zalantzak sortzen zaizkio, txitxarrarena egitea –bere denbora poesia idazten ematea– zintzoa ote den. Horregatik, alde batetik deklarazioaren berrespen moduan hasten da testua –«Hemen dago Ttirritta»–; baina, bestetik, Ttirrittaren bizimodua zuritu nahia du, inoren aurrean eta bere buruaren aurrean. Bere zalantzak uxatzeko edo, Ttirrittaren apologia egiten du Gandiagak, horren duintasuna aldarrikatuz eta «pertsonen, animalien eta gauzen balioa» juzgatzeko lanaren «emankortasunak, irabazkinak, etekinak» bakarrik kontuan hartzen dituztenen aurka –testuaren zatiren bat edo beste gorago aipatua dugu–:

Hemen dago ttirritta. Ttirritta ekitera doa, baina ez dago seguru bere ihardunaren **seriotasunez** edo funtsez. Ttirrittak berak ere, bere arlote izatearen kontzientzia klarua ukan arren, badu hala ere bere buruaren *ederitsusirik* (argg.).

«Pundonor» itzuli zuen autoreak berak azken hitz hori: bere buruaren estimua erakusten du, alegia, Ttirrittak. Baina ohoretzat baino gehiago bere misiotzat hartua du Gandiagak Ttirrittaren eginkizuna –idaztea/kantatzea–. Eta nagusiek nahiz fraide anaiek horretarako uzten dioten denbora eta ematen dioten askatasuna erantzukizun gertatzen zaizkio; nahiz eta Ttirrittaren filosofia aldarrikatu, beti jarraituko du denbora galtzeaz kezkatu ondoko urteetan ere. Inguruko inurrien eragina nahitaezkoa da –nahi gabea izanik ere–; Arantzazuko eta fraideen elizkizunetarako bere ekarpena egitera «behartua» edo sentitu zen agian, eta hainbat eliz kanta eta frantziskotar santuen gorazarreak idatzi zituen.

Hala ere, Ttirrittaren deklarazio eta guzti, eta horren berrespen eta guzti, bestelako eginbeharrekoak (itxitako seminarioa zaintzea, etab.) eta kezkek (komentuko bizitza berrira egokitzeke bere burua eguneratzea) gertatu zitzaizkion tartean; hiru urte joan zitzaizkion ezer gutxi idatzita nonbait. Eta

hantxe ari da Bitoriano Gandiaga bere betiko barne-borrokan. Ordukoak dira (1993) «Bitorianok Gandiagari» eta «Gandiagak Bitorianori» idatzitako gutun zoragarri bezain zirrargarriak. Gandiaga Ttirittak kontuak eskatzen dizkio Bitoriano inurriari, Ttirittarena egiteko aukerarik gutxi utzi diolako. Hona hemen Gandiagaren gutuna, osorik:

«Bitoriano, adiskide: Zenbat denbora daramazu ezer idatzi gabe? Noiztik noizerako «zerbait-txoz» aparte ez duzu ezer idatzi aspaldiotan. Orain zertan galtzen duzu denbora? Ze, denbora galtzen ari zara. Egutegia egunoroko orria galduz doan legez zoaz egunoro, egunak galdu eta galdu. Zenbat orri geratzen ote zaio jada zure bizitzari? Badakit egin beharrekoa den hartan-hortan aritzen zarena, baina lasai al zaude egiten duzun delako horrekin? Hortarako utzi al zaituzte Arantzazun? Egiten duzun hori al da zure egitekorik behinena? Bide eta modu askotatik dakizu zuk, Bitoriano, egiten duzun hori berori ez dela bete-betean zure eginkizun guztia. Seminarioko zeregina oraindik amaitu orduko hasi zinen zeure etorkizuna asmatzen eta prestatzen. Ttirittaren antzeratsuko izan nahi zenuen aurrerantzean: kantuari emana. Bereziki kantuari emana. Beldur zinen, eta ez alferrik, gauza izango ote zinen beste ezer baino lehen ttirritta izateko, gainontzeko ezertan baino lehen, kantuan aritzeko. Eta bistan dago gaurdaino behintzat ez zarela gauza izan ez jendeari ez paper zuriari esateko: nik idatzi egin nahi dut, nire eginkizun **serioenetako** bat idaztea dela deritzodalako.

Besarkada bat eta besterik ez gaurkoz.

Gandiaga.

1993-06-15

(«Bitoriano, adiskide», argg.)

Berehala erantzun zion Bitorianok, damututa eta, aitzakiak aitzaki, Gandiaga bezain kezkatuta, denbora ihesean joana zelako –Ttirittaren deklaraziotik hiru urte t’erdi ziren iraganak–, ezer askorik idatzi gabe. Eta honetara amaitu zuen gutuna:

Bestalde, ezin dut esan idako urteotan lotan eduki dudarik idazteko gogo. Ezta gutxiagorik ere. Hemen erabili dut barruan zehar jirabuelata, barruan egoteko baino kanpora irtetzeko [sic] irrika handiagoz. Hala ere barruan eutsi diot. Begira, Gandi, bakoitzak daki bere gabezien berri («Gandiaga maitea», argg.)

Gandiagak bizi izan zuen barne-tirabira horixe ederki asko iradokitzen du seguruenik bizitzako azken urtean (2000.ean) idatzitako olerkitxo honek:

Bitorianorekin
 bizi naiz aspaldi,
 nahiz lagun gehienetan,
 ez hain lagun sarri.

(*Jainkominez*, 47)

«Gandiagaren gutunean» eta goragoko «Hemen dago Ttirritta» hasten den aipuan badago hitz bat oso deigarria, eta beltxean nabarmendu nahi izan duguna: **serioa-seriotasuna**. Zalantza du batean, bere Ttirrittaren jarduna «serioa» ote den; bestean, berriz, bere idazte-lana «serioenetakoa» duela berretsi nahi du. –Zintzotasunari lotuta dago hemen seguruenik ‘serioa’ kontzeptua; eta ezaguna da Gandiagaren urte luzetako borroka «zintzotasunaren» inguruan–.

Gorago aipatua dugu Gandiaga hilzorian zegoelarik bisitan joan zitzaion M. Lizarralde adiskidearena. Bisitaria lasaitze aldera edo, bere barne-bake handia agertu, eta horrelako beste gairen batzuk ukitu ondoren, leihotik kanpora begira giza sentimenduaz hitz egiten hasi zitzaion poeta, eta horren apologia egin omen zion: «niri asko eman dit sentimenduak...». Eta bere gaztetako gertakari bat kontatu zion adiskideari –haserretzeko ere indarra atereaz nonbait–: «Oye, Bitoriano, es verdad que sigues escribiendo poesías?», galdetu omen zion fraide gazte batek. Eta berak baietz, idazten jarraitzen zuela. «Pues ya es hora de que empieces a hacer cosas más serias», aurpegiratu omen zion. Horrelakorik bere bizitzan askotan entzun behar izan zuela, kexatu zitzaion Gandiaga adiskideari. Eta hortik abiatu zen gure poeta poesiaren seriotasuna ahots eten baina tinkoz errebindikatzin: «Poesia ez dela serioa!... dena da eta poesia... nik uste dut poesia... gure bizitzaren ikuslekua dela... poesia leiho bat da».

Badirudi une horretantxe iritsi zela Gandiaga bere barruko inurriaren eta txitxarraren arteko borroka irabaztera, Ttirrittaren aldera, jakina. Kantu etengabean iritsi zen Gandiaga Ttirritta bere heriotzara, bake onean eta lasaitasun betean iritsi ere –«Nere bizitzarekin eta hutsuneekin baketuta nago» (Zuriarrain, 2001)–, kezketan eta barne-tirabiran bizi ondoren urte luzetan. Bizitzarekin guztiz baketuta, heriotza bera bake handiz onartzeraino: besotik hartuta eta senide, Asisko Frantziskok bezala.

Barne-askatasun handira iritsi zen Gandiaga azken aldian; eta San Frantziskoren «alaitasun bete» hartara nolabait: Adierazgarria da gorago aipatua dugun San Frantziskori dedikaturiko «Poz betearen kantika» azken urte haietan konposatu izana.

Elorriarekin identifikatuta hasi zuen bere bizitza poetikoa eta existentziala; Ttirrittaren deklarazioarekin ekindako bide «asetiko-literarioan» hel-

muga mistikora iritsi da Gandiaga hil aurreko egunetan: Heriotzari buruzko bere barne-bake handi hartan, batetik; baina baita bere poesiaren ulerpenean ere: Jainkoarekin identifikatzeraino poesia. Aipaturiko adiskide bisitariari ahots-hari eten eta apalez, baina sakonetik esandako azken hitzetakoak dira honako hauek, hark gero idatziz jaso bezala: «Ez digu Jaungoikoak deskubritu poesia... poesiak deskubritu digu Jaungoikoa... poesia Jainkoa da...». Eta aurrean zuen Biblia seinalatuz: «... poesia ez dela serioa esaten dutenei... nik esaten diet... liburu hau... poesia dela... Liburu honi poesia kentzen badiozu ezer gabe geratzen zara... Poesia Jaungoikoa da, bai!».

San Frantziskoren biografia-legendek kontatzen dutenez, berak hain maite zituen hegatzabalak –kutturlioak– bildu omen ziren kantari, hura hil-zorian zegoen ermitaren gainera. Gandiagaren bizitzaren azkenburuan txitxarra txori –kutturlio– bihurtua dela dirudi, Ttirrittaren heriotza kantatzeko. Hona horren kanta:

Bazen txori bat
berak ere
kantuan egin nahi zuena.
Mila ahalegin egiten zuen
sentitzen zuen kantu gozoa
kantu-modutzen,
baina etzizaion kantu zeritzon
ganorazko txio-txiorik
egundo ateratzen
Halere etzuen etsitzen
eta ekinean zion ekiten
asmatzen etzuen kantu-lanari
berak ere kantuan egin nahi baitzuen
Bazen txori bat
mila bat kantu-zirriborro
besterik egin etzuen
Oso zahar egin zen
eta oraindik
bere gustoko txio-txio bat
sortu-gogoz
hiltzen ikusi nuena.⁷²

(Izadimenez, 144)

⁷² Sarriugartek uste duenez –ondo uste ere, gure iritziz–, bere buruaz ari da Gandiaga olerki honetan (Sarriugarte, 2005, 32 or.). Kaligrafia xehez idatzitako papertxoan utzi zigun. 2000. urtekotzat jotzekoa da, Gandiaga azken gaixoa sartu baino zerbaite lehen-

ERREFERENTZIA BIBLIOGRAFIKOAK

Oharrak

1. Gandiagaren idatzien liburuak eta liburuxkak, gehienak, siglen bidez aipatu ditugu: www.gandiaga.com edizio kritikoan erabiliak.

2. Argitaragabeko artikulu, testu eta olerkiak, hasierako lerroarekin – kakotxen artean–, aipatu ditugu, «argg.» (=argitaragabea) laburdura erantsiz. Erreferentzia horren bidez aurki daitezke www.gandiaga.com webgunean, Gandiagaren bestelako testu guztiak bezala.

3. Literatur kritikarien artikulu edo liburuak autorea (abizena), urtea eta orrialdea emanez aipatu ditugu: (Lekuona, 2001, 508).

I. Gandiagaren olerkiak

ELR-1: *Elorri* (Ataria: Luis Villasante). Oñati: EFA, 1962¹.

ELR-2: *Elorri* (Sarrera: Joan Mari Lekuona). Oñati: Arantzazu Franziskotar Argitaletxea, 1984².

ABG: *Ahotsik behartu gabe*. Donostia: Erein, 1997.

BID: *Bizitza itxaropen delako* (Antologiaren hautaketa eta sarrerak: Amaia Iturbide). Euskal Herriko Unibertsitatea, 2001.

BOG: *50 olerki Gandiagatar* (Atariko eta antologiaren biltzailea: Iñaki Sarriugarte). Bilbao: Labayru–BBK, 2001.

DGA: *Denbora galdu alde*. Donostia: Erein, 1985.

GDA: *Gabon dut anuntzio*. Oñati: EFA, 1986.

HGB-1: *Hiru gizon bakarka* (Hitzaurrea: Mikel Lasa). Bilbao: Gero-Ed. Mensajero, 1974¹.

EGB-2: *Hiru gizon bakarka* (Epilogo: Joxe Azurmendi). Donostia: Elkar, 1991².

gokoa agian. Azpian ohar hau idatzi zuen: «Poemas. El tiempo y la espera. Casaldáliga», eta galdera zeinu misteriozkoa ipini zion. Apezpiku aurrerazalea eta pobreen eskakizunei atxikia zen Brasilen Casaldáliga hori. Adierazgarria izan daitekeela uste izatekoa da oharra.

HLI: *Hitz lauz idazten* (Sarrera eta edizioa: Iñaki Sarriugarte). Bilbao: Labayru – BBK, 2006.

JEB: *Justizia eta bakea* (hainbat autore). Oñati: Arantzazu E.F., 2003.

JSG: *Jaunarekin supazterrean* (Ezkiaga, Patxi – Gandiaga, Bitoriano). Oñati: Arantzazu E.F., 2003.

KAIR: *XX. mendeko Poesia kaierak. Bitoriano Gandiaga* (Antologia eta sarrera: Koldo Izagirre). Zarautz: Susa, 2001.

UBM: *Uda batez Madrilen* (Sarrera: J. M. Lekuona). Oñati: Jakin-Arantzazu, 1977.

Z96: «Gaixondoa». *Zurgai* (1996 uztaila) 18-27 or.

Z00: «Errail Zaharra». *Zurgai* (2000 iraila) 116. or.

DNB: *Denbora*. Bilbao: Asociación para la Difusión de las Letras, 1996.

Adio: *Adio* (Hitzaurrea: Joxe Azurmendi). Donostia: Elkar, 2004.

Biziminez: *Poema argitaragabeak. Biziminez* (Hitzaurrea: Sebastian García Trujillo). Donostia: Elkar-Labayru-Arantzazu, 2005.

Euskalminez: *Poema argitaragabeak. Euskalminez* (Hitzaurrea: Paulo Agirrebaltzategi). Donostia: Elkar-Labayru-Arantzazu, 2005.

Izadiminez: *Poema argitaragabeak. Izadiminez* (Sarrera: Iñaki Sarriugarte). Donostia: Elkar-Labayru-Arantzazu, 2005.

Jainkominez: *Poema argitaragabeak. Jainkominez* (Hitzaurrea: Patxi Ezkiaga). Donostia: Elkar-Labayru-Arantzazu, 2005.

II. Gandiagaren artikulak eta eskuizkribuak

Hegats 1977: «Ariketa». *Hegats* 15-16, 1977, 13-22 or.

Hegats 1990: «Ala-Deltan olgetan». *Hegats* 3, 1990, 25-28 or.

Hegats 1991: «Nere obraz». *Hegats* 4, 1991, 207-217 or.

Hegats 1992: «Uda». *Hegats* 6, 1992, 5-9 or.

«Aeroplano gaiztoak». In: Hainbat, *Triskantzatik esperantzara* (Euskal idazleak Gernikaren omenetan), Gernikako Musikazale gazteen elkarte,

1987, 71-76 or. («Aeroplano gaiztoak» titulu pean kontakizun historiko bat eta olerki bat).

TtD – *Tirritta izena aukeratu dut* (eskuizkribua), 4. or. (*Biziminez* liburuan argitaratua, 76-78 or.).

III. Literatur kritikarien idatziak

AGIRRE, JOXEAN (2001), «Izadia jainkotzeraino maite zuen poeta». *Hemen* (2001-02-23) 60. or.

AKESOLO, LINO «BASABI» (1963), «Olerti». *Olerti* 3/4, 142-144 or.

ALDEKOA BEITIA, IÑAKI (2003), «Bitoriano Gandiaga. Zertzeladak». *Pergola* 175, 4. or.

AMATIÑO (2001), «Bitoriano Gandiaga. Zirrikituetatik begira». *Deia* (2001-08-20).

ANASAGASTI, PEDRO (1973), «Aita Gandiaga eta bere poesia». *Aránzazu* LIII, 375. or.

ARREGI, MONTSE (1998), «Barruan dauzkat Lauaxeta, Orixe eta Lizardi». *Euskaldunon Egunkaria*, (1998-06-03) 31. or.

ARRUE, ANTONIO (1963-64), «Cuatro poetas vascos actuales». *Euskera* VIII-IX, 179-198 or.

ATXAGA, MIKEL (2001), «Lore zurizko elorri beltza». *Deia* (2001-02-22) 73. or.

AULESTIA, GORKA (1991), «S. Mitxelena y B. Gandiaga: Escuela franciscana». *Muga*, 79 (1991-diciembre), 44-59 or.

AZURMENDI, JOXE (1991), «Epilogo. Gandiagaren beraren barrutik egina». In Bitoriano Gandiaga, *Hiru gizon bakarka* (2. ed.), Donostia: Elkar, 185-214 or.

—, (2001), «Naturaren poeta». *Euskaldunon Egunkaria* (2001-02-22) 41. or.

—, (2004), «Gandiagak bere burua eta obra heriotzaren ispiluan begiratzea da liburu hau». *Sustatu.com*. (Interneteko albistegia).

- BADIOLA, RIKARDO (2001), «Bitoriano Gandiaga: Mendebaldetik berbete zabalduz». In Mallea, Idoia – etab. (koord.), *Bitoriano Gandiaga eta Mendata*. Bilbo, 127-133 or.
- BERISTAIN, IÑAKI (2001), «Bitoriano Gandiaga, gizakiaren kantaria». *Eusko-news & Media* 114 (3), 9-16 or.
- CANO, HARKAITZ (2001), «Bitoriano Gandiaga. Samurra da trikuen bihotza». *Euskaldunon Egunkaria* (2001-02-25) 4. or.
- ELUSTONDO, MIEL ANJEL (1997), «Poesiak ederra izan eta atsegina eragin behar du». *Argia* (1997-11-30) 24-27 or.
- , (2001), «Nire isiltasun hau hitzetan jarriko dut». *Argia* (2001-06-10) 40-43 or.
- ESKISABEL, JON (2001), «Bitoriano Gandiaga, Lurraren poeta». *Urtekarria 2001* (Euskaldunon Egunkariarena) 123. or.
- FERNÁNDEZ DE LA SOTA, JOSÉ (2001), «El poeta de Arantzazu». *Pérgola* 105 (martxoa) 1. or.
- FERREIRA, NAGORE (2001), «Iraupen oneko arraunlaria». *Ortzadar* (Deia-ren gehigarria, 2001-03-02) 3. or.
- GARCÍA TRUJILLO, SEBASTIAN (2001), «Bitoriano Gandiaga. Euskal profeta liriko». *Hermes* 1, 148-154 or.
- GARTZIA TRUJILLO, SEBASTIAN (2007), *Herri maitea, Herri dorpea. Bitoriano Gandiagaren «Hiru gizon bakarka» poema liburua*. Bilbo: Euskaltzaindia – BBK.
- IRAOLA, RUFINO (1991), «Denbora galdu alde». *RIEV XXXVI-1*, 173-177 or.
- IRIONDO, JOSE MARI (1977), «Gandiagaren liburu berria bihar aurkeztuko». *Deia* (1977-10-27) 26.or.
- ITURBIDE, AMAIA (2000), *B. Gandiaga, J.Z. Artze eta X. Leteren poemagintza*. Donostia: Erein.
- ITURRIETA, JOSÉ LUIS (2001), «Gandiaga echa raíces en Urbia». *Deia* (2001-02-22) 20. or.
- JIMÉNEZ, EDORTA (1992), «Bitoriano Gandiaga, gure abotsa Euskal Herrian». *Deiadar* (1992-01-01), 8-10 or.

- JUARISTI, FELIPE (1996), «Este pueblo que no es de piedra». *Zurgai* (uztaila) 4-13 or.
- , (2000), «Aresti eta Gandiaga. Ohar batzuk». *Euskonews & Media* 77 (2000-05-05/12) 3 or.
- KINTANA, XABIER (2001), «Agur eta ohore Bitoriano Gandagari». *Euskaldunon Egunkaria*, (2001-02-13) 47. or.
- KORTAZAR, JON (1998), «Ahotsaren epela». *Pérgola*, 74 (maiatza) II. or.
- KORTAZAR, JOSE MARI (2004), «Bitoriano Gandiaga. Erlijioa poeman». *Hemen* 1 (urtarrila-martxoa) 65-72 or.
- , (2005), *Erlijio gaia Gandiagaren poesian*. Bilbo: Instituto Diocesano de Teología Pastoral – Desclée de Brouwer.
- LAFITTE, PIARRES (1990), *Euskal literaturaz* [Klasikoak 35]. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte. («Elorri», 333-334 or.).
- LEKUONA, JOAN MARI (2001), «Bitoriano Gandiaga (G.B.) (1928-2001)». *Euskera*, 46 (1), 507-511 or.
- MENDIBIL, GONTZAL (2001a), «Paraboletan hitz egiten eban gizona». In Mallea, Idoia – etab. (koord.), *Bitoriano Gandiaga eta Mendata*. Bilbo, 143-147 or.
- , (2001b), «Arantzazu eta Bitoriano Gandiaga». *Euskaldunen Egunkaria* (2001-08-17), 3. or.
- MENDIGUREN, XABIER (2001, «Basati eta delikatua». *Gara* (2001-02-22) 61. or.
- MICHELENA, LUIS (1960), *Historia de la literatura vasca*. Madrid: Minotauro.
- , (1962), «Elorri». *Egan* 1-2, 88-89 or.
- MIELGO, ROBERTO (2002), «Bitoriano Gandiaga o la intensidad del silencio». *Zurgai* (2002, septiembre) 106-109 or.
- OTAEGI, JOAN (1995), «Sinboloa Gandiagaren Elorri-n». *Entseikarreean* 11, 157-176 or.
- , (1996), «Zenbait sinbolo Gandiagaren Elorri-n». *Entseikarreean* 12, 93-113 or.
- , (1997), «Gandiagaren poetika Elorri-n». *Entseikarreean* 13, 205-217 or.

- PADRÓN, JOSE LUIS (2001a), «Walt Whitman Arantzazun». *Zabalik* (2001-02-24/25) 42-43 or.
- , (2001b), «Lurrage lurrean». *Zazpika* (Gara-ren astekaria, 2001-05-27).
- S.C. (2003), «Gure Gandiaga maitea». *Zurgai* (uztaila) 4. or.
- SAN MARTIN, JUAN «OTSALAR» (1989), «Bitoriano Gandiaga. Gabon dut Anuntzio». *Egan* 1-6, 237-240 or.
- SARRIUGARTE, IÑAKI (1991), «Bitoriano Gandiaga (gizon, frantziskotar, poeta maitatua)». *Idatz & Mintz. Literatur atalen sorta* 33-34 (abendua) 11-20 or.
- , (1999), «Txikitasunaren maitalea: Bitoriano Gandiaga». In *Euskalkien lekua literaturan*, Bilbao, 189-199 or.; *Karmel* 223 (1998-3) 84-91 or.
- , (2001a) «Bitoriano Gandiaga: gizon, frantziskotar, poeta maitatua». *Idatz & Mintz. Literatur atalen sorta*, 33-34, 11-20 or.
- , (2001b), «Orbelaungo txoriak Orbelaunera nahi menditik mendira». In Mallea, Idoia – etab. (koord.), *Bitoriano Gandiaga eta Mendata*. Bilbao, 111-125 or.
- , (2005), «Itzaropena landatuz, lurra maitatuz». *Bitoriano Gandiaga. Poema argitaragabeak. Izadiminez*. Elkar-Labayru-Arantzazu, 7-37 or.
- , (2006), «Berbaurrea». In Bitoriano Gandiaga, *Hitz lauz idazten* [«Sutondoa sorta»]. Bilbao: Labayru Ikastegia, 9-60 or.
- SATRUSTEGI, JOSEMARI (2001), «Bitoriano Gandiaga zenari oroigarri min». In Mallea, Idoia – etab. (koord.), *Bitoriano Gandiaga eta Mendata*. Bilbao, 103-104 or.
- URIA, IÑAKI – ZUBIRIA, PELLO (1985), «Gandiagarekin esperantza urratu nahi eta ezinean. Herriaz, gizonaz eta poesiaz Arantzazun». *Argia*, XL-VIII (1.049) 25-28 or.
- VILLASANTE, LUIS (1962), «Ataria». In Gandiaga, Bitoriano, *Elorri*. Oñati: E.F. Arantzazu, 9-19 or.
- ZABALA, JUAN LUIS (1997), «Bitoriano Gandiaga. Askotan aritzen naiz bakarriketan». *Euskaldunon Egunkaria* («Durangoko Azoka» eranskina, 1997-12-04) 6-7 or.
- ZABALA, PELLO (2001a), «Naturatik Aitarengana». *Arantzazu*, 815. zenb., 2001, 22-23 or.

- , (2011b), «Bitoriano Gandiaga». *Amilamia. Literatura aldizkaria*, 27-28 or.
- , (2003), «Bitoriano Gandiaga Arantzazun Frantziskotar». In In-txausti, Joseba (zuz.) *Arantzazu. Ikerlan eta saiakera XX. mendeko historiaz*. Oñati: Arantzazu E.F., 505-515 or.
- ZURIARRAIN, TELESFORO (2001), «Bitoriano Gandiagaren hiletak». *Arantzazu* (apirila) 20-21 or.
- ZURUTUZA, JOSE LUIS «ARENDEUI» (2001), «Frantziskotar olerkaria». *Arantzazu* (abuztua-iraila) 4-5. or.

IV. Bestelakoak

- Z.Z. Asisko Frantzisko – Asisko Klara. *Idazkiak, Biografiak eta Garaiko Dokumentuak*. Oñati: Arantzazu E.F., 2002.
- , *Asisko Frantziskoren eta lagunen Loretxoak*. Oñati: Arantzazu E.F., 2003.